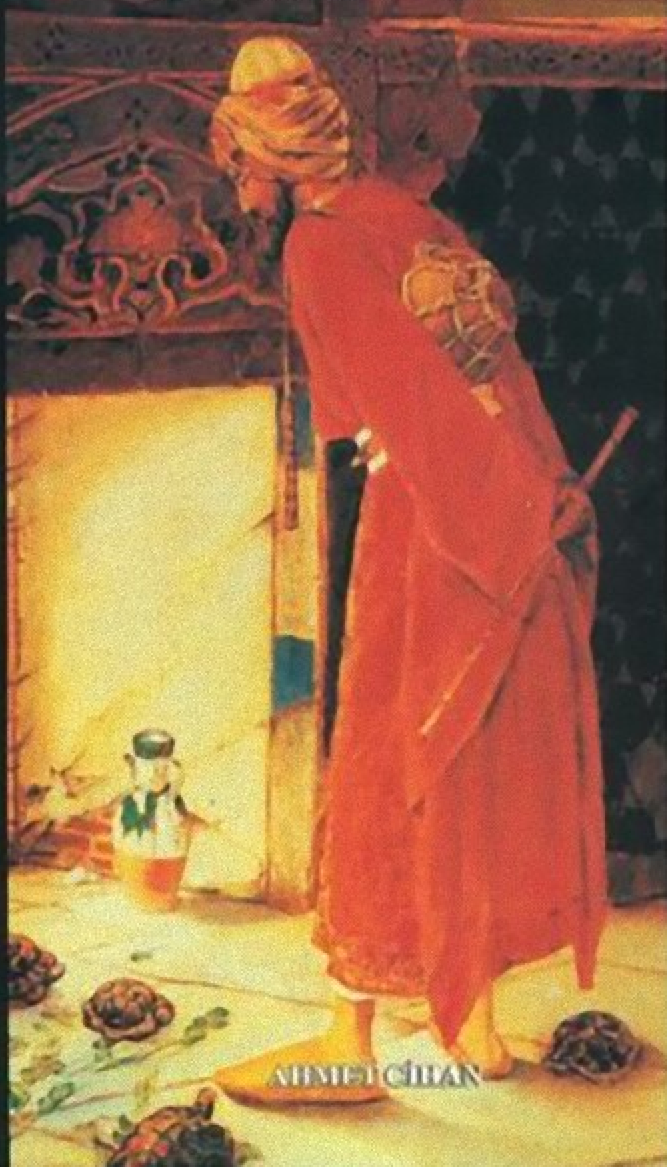
OSMANLI'DA EĞİTİM

AHMET CİHAN

3F

OSMANLI'DA EĞİTİM

AHMET CİHAN

İSTANBUL 2007

İÇİNDEKİLER

Önsöz

Bu çalışma, Osmanlı eğitim sisteminin, "klasik" kimliğini kazandığı 14-16. yüzyıllar ile dışarıdan katılan unsurlarla yeni ve farklı bir hüviyete büründüğü 17-19. yüzyıllar arasında geçirmiş olduğu istihaleyi konu edinmekıedir.

Osmanlı eğitim siteminin 14-16. yüzyıllar arasında tedricen nasıl teşekkül ettiği, daha sonraki dönemde kurumların geçirdiği evolüsyon, Tanzimat öncesi ve sonrasında modern-seküler eğitim kurumların, embriyonun büyümesine benzer şekilde, gelişerek sistemdeki rol ve fonksiyonlarını geleneksel olanlar aleyhine nasıl artırmış olduğu kaleideskopik olarak sunulmaya çalışılmaktadır.

Öncelikle, çok fazla ayrıntıya girmeden ve bir bütünlük arz edecek şekilde, ilk kurulduğu evreden itibaren Osmanlı eğitim sistemi ve bu sistemin temel unsurları takdim edilmektedir. *Osmanlı toplum yapısının şekillenmesinde,* kurumların üretimi ve yeniden üretimi sürecinde, İmparatorluğun bütünü ile onu meydana getiren parçaları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde bugün "aydın" diye

vasıflandırabileceğimiz Osmanlı entelektüeli ile onun yaratıcı öğesi olan geleneksel eğitim kurumların üstlenmiş oldukları rol irdelenmektedir.

Gerek idari-siyasi ve askeri, gerekse iktisadi-sosyal, eğitim ve kültür, din ve dünya görüşü açısından 16-19. yüzyıllar arasındaki uygulamalar, bir bütün olarak, klasik Osmanlı sistemi olarak ifade edilmektedir.

Klasik dönem diye adlandırılan 16-19. yüzyıllardaki Osmanlı sisteminde uzmanlaşma ve fonksiyonel farklılaşma olmaması nedeniyle, geleneksel eğitim kurumlarında yetişenler başta eğitim-öğretim faaliyetleri olmak üzere, merkez ve taşra bürokrasisinde, yargı sisteminde ve daha pek çok alanda padişah adına görev üstlenmişlerdir. Özellikle teşekkül aşamasından başlayarak Osmanlı devletinin İmparatorluk haline dönüştüğü Fatih dönemine kadar, geçmişten miras alınan birikim ve çevreden devşirilen beşeri sermaye ile hızla ön plana çıkan geleneksel eğitim sisteminden yetişenler merkezi yönetimde sadrazamlık makamına kadar yükselebilmişlerdir.

Ancak devletin imparatorluğa dönüştüğü Fatih döneminden itibaren, Gayrimüslim orijinden gelip, "mind control" yoluyla İslam üst kimliğinin benimsenmesinden sonra, Osmanlı kültürünün öğretildiği Enderun Mektebi ve buna bağlı mekanizmalardan geçerek yetişen "devşirme" kökenlilerden mürekkep yeni ve farklı bir seçkinler grubu ortaya çıkmıştır. Enderun Mektebi, devamı niteliğindeki bütünleyici ve tamamlayıcı mekanizmaların devreye sokulmasıyla söz konusu devşirmeler giderek sistemine hâkim olmuş, aksine bir süre sonra geleneksel eğitim kurumlarından yetişenler siyasi otorite üzerindeki etkinliğini, yönetimde meşrulaştırıcı ve düzenleyici rolü kaybetmiştir. Fakat geleneksel eğitim kurumlarının halk üzerindeki etkinliği ve saygınlığı, dini meşrulaştırmadaki rolü 19. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir.

Müsadere, tarımsal üretimden sağlanan artık değerin devşirme kökenlilerin ellerinde bulunan kısmının devlete

transfer etmek için klasik Osmanlı sisteminde sürekli olarak başvurulan bir araç olmuştur. Ancak, 15-19. yüzyıllarda müsaderenin yaygın biçimde kullanılması nedeniyle, devşirme kökenliler, kendi paylarına düşen ve görece küçük meblağlardan oluşan sermayelerini korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak üzere yöntemler geliştirmişlerdir. Hayır veya sosyal amaçlı tesisler yapılması, vakıflar oluşturulması ve bunların başına çocukların getirilmesi, çocukların ilmiye mesleğinde eğitilmesi bunlar arasındadır. Bu nedenle, klasik Osmanlı sisteminde birçok yönetici, çocuklarını geleneksel eğitim kurumlarında eğiterek, korunaklı bir liman olarak gördükleri ilmiye mesleğinde ilerlemelerini sağlamışlardır.

Bu teamül, 19. yüzyılda müsaderenin kaldırılmasıyla birlikte ters yönde işlemeye başlamıştır. Bu kez, geleneksel eğitim kurumlarında yetişmiş olanlar ya kendileri doğrudan bürokrasiye geçmiş veya çocuklarını ya da yakın çevresindekileri yeni açılan modern eğitim kurumlarına göndermek suretiyle hem toplumda saygın bir meslek ve dolayısıyla iyi bir gelir sahibi olmayı, hem de daha refah bir gelecek oluşturmanın yollarını aramışlardır. Başta Ahmet Cevdet olmak üzere, Tanzimat döneminin öncülerinden Reşit, Fuad ve Âli Paşalar bunlar arasında zikredilebilir.

Tarihsel süreçte Osmanlı eğitim sistemini değişik boyutlarıyla yansıtmayı amaçlayan bu kitapta, öncelikle geleneksel eğitim kurumlarının durumu irdeleyerek incelenmektedir. Birinci bölümde medrese sistemi ve Enderun Mektebi gibi geleneksel eğitim kurumları ve bunların klasik Osmanlı sisteminde yönetimle olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. İkinci ve üçüncü bölümde ise, modern eğitim kurumlarının teşekkülü ve gelişmesi ele alınmaktadır. Çalışmanın genelinde hem ilmiye zümresinin hem de modern eğitim kurumlarında yetişenlerin içinde yaşadıkları sistemi devam ettirme fonksiyonuna vurgu yapılarak, her iki gruptakilerin birer baskı ve lejitimasyon aracı olarak yönetimle olan çıkar paylaşımı ve çatışma noktalarına kısaca temas edilmektedir.

Kitap, tekke-zaviyelerdeki, tarikat ve lonca örgütlenmelerindeki yaygın eğitimi konu edinmez, sadece örgün eğitim kurumlarını ele alır. Dahası, Gayrimüslimlerin eğitim müesseseleri de bu kitabın çalışma alanı dışında tutulmuştur. Bu bakımdan, kitap, bir bütünün parçalarını kapsamadığı için eksik görülebilir. Eğer bu bir eksiklik ise bunun asıl nedeni; geleneksel-klasik Osmanlı eğitim sistemin devlet odaklı bir hüviyet kazanmasından kaynaklanmaktadır. Devlet odaklı geleneksel Osmanlı eğitim sistemi toplumun tamamını kucaklamaz. Gayrimüslim çocukların eğitimini kendi cemaatine bırakırken, Müslüman kız çocukları ile kadınların eğitimini aile içindeki enformel eğitimle sınırlandırır.

Kız çocukları ile kadınlara yönelik eğitim eksikliği Tanzimat sonrasında gelişmeye başlayan sivil eğitim sisteminde de çok fazla giderilmez. Söz konusu grubun eğitim sürecine yoğun olarak katılması ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde kız çocukları ve kadınların eğitimi konusu, aynı şekilde farklı bir devlet odaklı eğitim anlayışından kaynaklanmaktadır. O da, toplumun modernizasyon sürecinde kadınların hem birer modernleşme süjesi, hem de modernleşmede bir araç olarak görülmeleridir. Modernleşen kadının aile ve toplumu dönüştüreceği düşüncesidir.

Bu kitabın yayınlanmasında emeği geçen 3F Yayınevi sahibi ve koordinatörü sevgili kardeşim Tahir Fatih Bey'e, arkadaşım Prof. Dr. M. Fatih Andı'ya ve emeği geçen tüm yayınevi çalışanlarına en içten şükran duygularımı ifade etmek isterim.

Giriş

Osmanlı idari-siyasi ve askeri teşkilatının; toplumsal örgütlenme ve üretim biçiminin; kültür-sanat ürünlerini oluşturan insan ve doğa anlayışının; bütün bunları ihata eden devlet yapısının Akdeniz havzasında kendisinden önceki birikim ve deneyimler üzerine oturmuş ve inşa edilmiş olduğu bilinen bir gerçektir. Osmanlılar, Orta Asya'dan getirdikleri birikimleri Ortadoğu, Akdeniz, Anadolu ve Balkanlarda bulduklarına eklemleyip, ikisi arasında kazandıklarıyla harmanlayıp özümseyerek, çağdaşı İslam ve Avrupa devletlerine nazaran daha üstün yeni bir devlet oluşturmayı başarmışlardır.

Osmanlı Devleti, bir bütün olarak Batı karşısındaki üstünlüğünü 17. yüzyıla kadar korumuştur. Aynı şey eğitim sistemi için de geçerli idi. Osmanlı eğitim sistemi temel eğitimden yüksek öğrenime kadar her düzeyde 17. yüzyıla kadar ülkede nitelikli insan ihtiyacını karşılayabiliyordu. Eğitim kurumları, sitemin diğer unsurlarında meydana gelen bozulma ve çözülmeye paralel olarak, 17. yüzyıldan itibaren

bu fonksiyonunu yerine getiremez olmuştur.[1]

Klasik Osmanlı sisteminde örgün eğitim veren üç temel kurum olduğu görülür. Medreseler, sıbyan mektepleri ve Enderun Mektebi gibi özel eğitim veren kurumları bu sistemin üç saç ayağını oluşturmaktadır. Bunlar arasında medreseler, Müslüman bireylerin aldıkları örgün eğitim yoluyla, teşekkül ve kuruluş döneminde devletin siyasi ve idari kadrolarında, yargı ve eğitim kurumları hiyerarşisinde yükselmesine olanak sağlayan seleksiyoner bir mekanizmaya sahipti.

Medrese eğitimine insan kaynağı sağlayan en başat kurum ise kuruluş devirlerinden beri varlığını sürdüren mahalle mektepleridir. Sıbyan mektepleri de denilen bu okullar, formel bir bilgi aktarım ve geliştirme alanı olmaktan çok, İslami kurallara bağlı geleneksel değerlerin taşıyıcısı olup, devasa sistemin çark dişlileri arasında uyumlu ilişkiler oluşturup geliştirebilen çocukları birer erişkin olarak yetiştirmekte, topluma ve hayata hazırlamaktadırlar. Bu okullar, temel dini bilgiler yanında, okuma-yazma öğretme ve Kur'an eğitimi verme özelliğini klasik dönemin sonlarına kadar sürdürmüşlerdir. Gerek kurumsal yapısında, gerekse ders öğretim metot ve araç kullanımı açısından sıbyan mekteplerinde 19. yüzyıla kadar belirgin bir değişme ortaya çıkmamıştır.[2]

Siyasi-idari yapının, iktisadi ve askeri organizasyonun güçlenmesi sonrasında, Osmanlı devletinin egemen olduğu geniş coğrafyada kontrol edip bünyesine kattığı Gayrimüslim halkların sisteme entegrasyon ve katkısını sağlama ihtiyacı, özgün yeni bir eğitim-öğretim kurumunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gayrimüslim reayadan seçilen çocuk ve gençlerden uzman kamu personeli ve yönetici yetiştirmek için, klasik medrese eğitimi dışında, Enderun Mektebi ve onunla ilintili bir mekanizma oluşturulmuştur. Bu kurum, Osmanlı

---

[1] M. Emim Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları" içinde: Osmanlı (editör: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 5, s. 281

[2] *Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 281*

eğitim sistemi içerisinde çok özel bir yere sahiptir. Enderun Mektebi, sürekli olarak standart bir öğretim kadrosu ve tesis edilmiş muayyen binaları olmayan, bir tür saray içi eğitim-öğretime ve pratik uygulama dayalı bir seçkin yönetici-devlet adamı kadrosu oluşturma, elit bir grup yetiştirme kurumu özelliği taşıyordu.

Genel olarak devşirme yoluyla saraya alınan Hıristiyan kökenli çocuklar burada eğitim görüyordu. Devşirme sisteminin bozulmasından sonra Müslüman çocuklar da Enderun Mektebi'ne alınmaya başlanmıştır. Enderun Mektebi'ndeki eğitim, sistemin bütünündeki gerilemeye paralel olarak, medreseler gibi, geliştirilememiş ve kurum zaman içinde devre dışı kalmıştır.[3]

Bir taraftan devleti zorunlu olarak yenileştirme ihtiyacı, diğer yandan geleneksel eğitim sisteminin yetersizliği 18.yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamlarının dikkatini, mevcut birimlerin ıslah edilmesi ve bunlara ilave olarak yeni eğitim kurumları oluşturulması lüzumuna yöneltti denilebilir.

18. yüzyılın ilk yarısından itibaren, ilmiye zümresinin kontrolü dışında yeni eğitim kurumları oluşturmak üzere bazı girişimler olmuş; merkezi otorite tarafından yönlendirilen modern eğitim 18. yüzyılın son çeyreğinde teşekkül etmeye başlamıştır. 19. yüzyılda ise, modern-seküler eğitim sistemini oluşturan kurumlar gelişerek yaygınlaşmıştır. Geleneksel eğitim kurumlarını bir tarafa bırakarak, Osmanlı yöneticilerinin oluşturmaya çalıştıkları modern eğitim sistemindeki okulları iki grupta toplanabilir.

Reform çağının Tanzimat öncesi döneminde belirli alanlarda uzmanlaşmış askeri-teknik elemanları yetiştirmek üzere kurulan mesleki okullar birinci grubu oluşturmaktadır. Mühendisbane-i Bahri-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-i Şabane, Mektebi Harbiye-i Şahaneyi bu grup arasında değerlendirebiliriz. Bu gruptakiler, aynı zamanda modern eğitim sisteminin teşekkül evresini oluşturmaktadırlar.

---

[3]Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 281

İkinci grup ise temel eğitimden üniversiteye kadar geniş bir yelpazede, reform çağının Tanzimat sonrası döneminde tedrici olarak gelişip yaygınlaşmaya başlayan modern eğitim sistemindeki okullar ağından meydana geliyordu.[4]

Gerek sosyal-ekonomik ve kültürel gerekse devletin idari yapısı, eğitim kurumlarındaki değişme ve farklılaşma göz önüne alındığında Osmanlı eğitim sistemini iki dönem içerisinde ele almak mümkündür. Tanzimat, her yönüyle bir "turning point" yani dönüm noktası, geleneksel-klasik olanla modern-seküler olan arasında kırılma devri olarak kabul edilebilir. Modern eğitim sistemindeki gelişmeleri, kitapta, Tanzimat öncesi ve sonrası olarak, ikinci ve üçüncü bölüm içerisinde teşekkül, gelişme ve yaygınlaşma devri şeklinde ele almayı tercih ettik. Zira daha önceki değişmelerle birlikte Tanzimat dönemi eğitim sisteminin geleneksel-klasik hüviyetinin ortadan kalktığı, bunun yerini birbiriyle az çok ilintili unsurların sisteme katılmasıyla eğitimi yeni ve farklı bir kimlik kazandığı evre olmuştur.

Tanzimat projesinin öngördüğü reform girişimlerini icra etmek için modern eğitim pratik bir amaç olarak kabul ediliyordu. Bu nedenle askeri, yargı ve yönetim sahasında organize kurumlarda eğitim görmüş uzmanlaşmış elemanların yetiştirilmesine ihtiyaç duyuluyordu.

I. Meşrutiyet devrinin ilk yıllarında içeride ve dışarıda ortaya çıkan sosyal, siyasal ve ekonomik koşullar, bunun toplumda yol açtığı sorunlar nedeniyle eğitim alanında belirgin bir değişme olmadı. Ancak II. Abdülhamit döneminin önemli başarılarından biri eğitim sahasında gerçekleşmiştir. Özellikle bu başarı, okul ve öğrenci sayısının önceki döneme nazaran çok daha fazla arttığı yüksek öğretim alanında olmuştur.

Mülkiye mektebinin yanında harbiye, askeri ve sivil tıbbiye, deniz ve kara mühendis okulları gibi reform çağının Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrasında açılan bütün kurumlar

[4]David Kushner, "The Place of The Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform 1839-1918", Turcica, XIX (1987), s. 63

II. Abdülhamit döneminde geliştirildi. I. Meşrutiyet devri başında sadece dört olan yüksek öğrenim kurumuna yenileri eklenerek bu okulların sayısı II. Abdülhamit dönemi sonunda takriben yirmi civarına yükselmiştir.[5]

1839 yılında başlayan Tanzimat döneminden itibaren geleneksel-klasik Osmanlı eğitim sistemindeki kurumların, bu sistemin savunucusu ilmiye mensuplarının genel sistem içindeki rol ve fonksiyonlarında hızlı bir daralma gerçekleşti. Bu durum, devletin bünyesindeki büyük dönüşüm karşısında medreselerin reorganize edilmemesi, aksine 19. yüzyılda daha çok yozlaşması, modern eğitim kurumlarıyla rekabet edemeyerek devletin muhtelif organlarına yetişmiş insan gücü hazırlayan müessese olmaktan çıkması ve entelektüel hayattan giderek daha fazla uzaklaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. Medrese orijinli klasik ulema modern eğitim kurumlarından mezun olan yeni bürokrat ve aydın sınıfın egemen olduğu sistemdeki gelişmeleri izleyememiştir. Dahası, geleneksel nüfuz alanı ve kontrol sahasındaki fonksiyonlarının daraltılması teşebbüslerine mukavemet edememiş, sistem içindeki nispi gücünü giderek kaybetmiştir. İmparatorluğun değişen koşullara karşı ayakta kalma mücadelesi verdiği son 200 yıllık dönemde klasik-geleneksel eğitim sistemi kendisini yenilememiş, yeniden üretememiştir. Devletin nispi modernleşme sürecine girdiği 18. yüzyılda dini alanın dışında örgün eğitim veren yeni seküler kurumlar sisteme eklemlenmiştir. Ancak Tanzimat'a kadar ciddi bir gelişme kaydetmeyen bu kurumlar, daha sonra devletin yapısındaki değişme ve toplumdaki gelişmelere paralel olarak istihaleye uğrayarak gelişmişlerdir. Sayıca artan modern eğitim sistemindeki bu seküler kurumlar, sistemden aldıkları destekle klasik-geleneksel eğitim kurumlarını adeta bir ahtapot gibi çevrelemiştir. Böylece, dayandığı düşünce sistemi

[5] Maarif-i Umumiye Nezareti İhsâiyat Kalemi, Nezarete Merbut Mekatib-i Umumiye ile Mekatib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüphane-i Umumiyenin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsâiyat Mecmuasıdır. Darulhılafetü'l-aliyye, (1334), s. 41

çökmüş, finans ve insan kaynakları gibi can damarları kesilmiş olan eski yapının unsurlarının yaşaması giderek imkânsız hale gelmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı devletinde eğitim başlığını taşıyan bu kitap üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; medrese, sıbyan mektepleri ve Enderun Mektebi gibi geleneksel eğitim kurumları ele alınmaktadır. Reform çağının Tanzimat öncesi döneminde belirli alanlarda uzmanlaşmış askeri-teknik mesleki okullar ikinci bölümde konu edinilmekte; reform çağının Tanzimat sonrası döneminde teşekkül eden modem eğitim sistemindeki okullar ise üçüncü bölüm içinde irdelenmektedir.

Her üç bölümdeki okullar arsındaki temel farklılık, az çok birbirleriyle ilintili olmakla birlikte, birinci gruptakilerin geleneksel-klasik diye nitelendirilmesi ve bu sisteme büviyet kazandırması; ikincilerin geleneksel sistemin kırılma noktasında ortaya çıkması, deneme ve yanılma sonucunda vücut bulan bir geçiş ve arayış dönemi ürünü olması ve dolayısıyla sistemin klasik hüviyetinin kaybolduğu döneme tekabül etmesi; üçüncü gruptakilerin ise daba formel kurumlarla zenginleşerek değişen, geleneksel-klasik olandan giderek uzaklaşan modern-seküler eğitim sistemine kimlik kazandıran bir özellik taşımalarıdır.

600 yıllık Osmanlı eğitim sisteminin ana omurgasını; birincisinin varlığı ikincisinin doğumuna neden olan iki farklı sitemdeki üç grup eğitim kurumlarından her birinin kendi içindeki istihalesi, diğer kurumsal yapılarla ve sistemin geneliyle olan etkileşim durumu teşkil etmektedir. Bir bütün olarak irdelendiğinde, sekülerleşme-rasyonelleşmenin baskın olduğu dönemlerde, Osmanlı eğitim sisteminin devletin bütün kurumlarıyla birlikte değiştiği, geliştiği, etkileyici ve yönlendirici olduğu sosyolojik bir realitedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
GELENEKSEL EĞİTİM KURUMLARI

Osmanlı imparatorluğunda eğitim devleti ilgilendiren bir konu olduğu kadar, aynı zamanda toplumun bütün kesimleri tarafından dini ve içtimai bir görev olarak telakki ediliyordu denilebilir. Bu nedenle, temel eğitimden başlayarak dini yüksek öğrenim veren medreselere kadar bütün eğitim kurumları umumiyetle vakıflar tarafından finanse edilmişlerdir.

Daha önceki Müslüman toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı Devletinde de ilmiye zümresi mensupları ve bağlı olduğu kurumlar belirli bir saygınlığa sahipti. İmparatorluğun genişlediği ve nispi gücünü arttırdığı yüzyıllarda yönetimin muhtelif ofislerine kalifiye eleman yetiştiren ve formel eğitim veren yegâne organize kurum medreselerdi. Bu alanda 18.yüzyıla kadar herhangi bir değişme olmamıştır. Mamafih, ilmiye zümresinin kontrolünde bulunan geleneksel dini eğitim sisteminin esas itibariyle yüzyıllarca değişmediği, bu itibarla toplumdaki gelişmelerin ve devletin ihtiyaçlarının gerisinde kaldığı bilinmektedir.

Kendine özgü metot ve yöntemleriyle farklı halk kesimlerine genelde yaygın eğitim veren, özelde ise kendi müntesiplerine zaman zaman bir tür örgün eğitim yapan tekke, zaviye ve diğer tarikat yapılanmaları bu çalışmanın ilgi alanı dışında tutulmuştur.

Klasik Osmanlı Sistemi İçinde Medreselerin Teşekkülü

Osmanlı Devleti'nde önceki İslam devletlerine oranla merkezi egemenliğin daha sürekli ve ülkenin her yanına nüfuz edebilen bir özelliğe sabip olduğu göze çarpar. Merkezin emirlerini her alanda olabildiğince etkili kılabilmek için her türlü araçtan yararlanılmıştır. Şüphesiz taşraya nüfuz etmede en etkili yollardan biri ilmiye mensuplarını kontrol etmekti. Bu, Osmanlı Devleti'nde medreseler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Medreseler genel devlet işlerinde yararlı ve uyumlu kimseler yetiştirecek şekilde sistematize edilmiştir. Devlete bağlı kılınmış bir şekilde yetiştirilen bu kesim kullanılarak tarikatlar "ehlileştirilmiştir". Böylece tarikatlar, devlet kontrolü altına alınarak, merkezi otoritenin tasarruflarını meşrulaştırıcı bir işlevi yerine getirmeye başlamışlardır. Tarikatların bu şekilde denetim altına alınması ve hatta ele geçirilmesi merkezi yönetimin yaptığı işler hakkında farklı sesler yükselmesine de büyük ölçüde engel olunmuştur.[6]

İlk Osmanlı medresesi, nitelikli bir kadro oluşturmak ve özellikle kadıları yetiştirmek üzere, ikinci Osmanlı padişahı Orban Gazi (1326-1362) tarafından, 1331'de İznik'te kurulmuş ve bu medreseye meşhur ulemadan Davud-ı Kayseri tayin edilmiştir.[7]

---

[6]Ahmet Cihan ve İlyas Doğan, "Klasik Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum", içinde: Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (Editör: Memet Zencirkıran), Nova, Ankara 2006, s. 75

[7]Halil İnalcık, The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600, (London 1975), s. 166; Halil İnalcık, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli", Turcica, 20 (1988), s. 255; Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, TKK., (Ankara 1984), s. 1

Orban Gazi'nin Bursa'yı devlet merkezi kabul etmesinden sonra, başta Manastır adı ile anılan medrese olmak üzere Bursa'da inşa edilen medreselerde ve 1363'te yönetim merkezi olmasından itibaren Edirne'de kurulan ilk Osmanlı medrcselerinde umumiyetle Konya, Kayseri ve Aksaray gibi Anadolu'nun eski kültür merkezlerinden gelenler yanında, Türkistan, İran, Suriye ve Mısır gibi İslam dünyasının diğer bölgelerinden gelen ulema görev almıştır.[8]

Murat II. döneminde (1421-1451) Osmanlı medreselerinin hızla gelişmesinde rol alan birçok ulemanın Anadolu'daki eski kültür merkezleri ile diğer İslam ülkelerinden geldiği bilinmektedir.[9] Diğer taraftan, Osmanlı kültürünün geliştiği 14-15. yüzyıl boyunca Osmanlı ulemasının ileri gelenleri Mısır, İran ve Türkistan gibi, dönemin önemli kültür ve eğitim merkezlerine giderek öğrenimlerini tamamlamışlardır. Bu ulema arasında, tefsir ve hukuk öğrenimi görmek isteyenler özellikle Mısır ve İran'ı tercih etmişlerdir.[10] Matematik alanında uzmanlaşmayı arzu eden Osmanlı uleması ise genellikle Semarkant'a gitmişlerdir.[11]

Fatih Sultan Mehmet büyük bir imparatorluk kurmasına rağmen, yönetimi altındaki bölgelerde, diğer bazı İslam ülkelerindekilerle mukayese edilebilecek düzeyde ulema bulunmuyordu. Fatib'in iftihar edebileceği yerli ulema sadece bir kaç kişi ile sınırlı idi.[12]

---

[8] Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 2; İnalcık, Ottoman Empire, s. 116

[9] Alâeddin Tûsi ve Fahreddin bunlar arasında yer alır. İran ve Anadolu'da eğitim gören Fahreddin Edirne'ye yerleşerek Mehmet I. ve Murat II. döneminde müderrislik ve müftülük yapmıştır.

[10] Mesela, Osmanlı imparatorluğunun ilk şeyhülislamı kabul edilen Mehmet Fenari (1350-1431) Anadolu ve Mısır'da eğitim görmüştür. Mehmet Fenari'nin torunu Ali Fenari (ö. 1497) o bölgelere giden ulemanın ileri gelenleri arasında yer alır. Sa'deddin Taftazani (1322-1389) İslam hukuku, akaid, metafizik konularında eserleri bulunmaktadır. Dilbilim ve mantık ve akaid konusunda çalışmaları olan Seyyid Şerif Cürcani (1340-1413) Şiraz'da doğdu, Timur'un Şiraz'ı fethinden sonra Semerkant'a gitti.

[11] İnalcık, Ottoman Empire, s. 166-167

[12] Mesela Molla Hüsrev (ö. 1480) ve Hocazade bu seçkin ulema arasındadır. Molla Hüsrev müderrislik ve kazaskerlik yaptıktan sonra, Murat II ve Fatih döneminde şeyhülislamlık yaptı. İslam Hukuku alanındaki çalışması Osmanlı medreselerinde okutulan standart bir ders kitabı haline getirildi. Geniş bilgi için bakınız; İnalcık, Ottoman Empire, s. 167

Osmanlı Devletinde Mehmet II. dönemine (1451-1481) kadar bir ilmiye hiyerarşisinden söz etmek oldukça zordur. İlmiye teşkilatına ilişkin ilk düzenlemelerin Mehmet II. döneminde çıkarılan kanunnamelerde yer aldığı ifade edilebilir.[13]

İstanbul'un fethinden sonra Mehmet II. sekiz kiliseyi medreseye dönüştürmüş ve bunlara meşbur ulemadan sekiz kişiyi tayin etmiştir.[14] Daha sonra, 1463-1470 yılları arasında tamamlanan Fatih Camiinin çevresine Sahn-ı Seman veya Semaniye diye bilinen ünlü sekiz medreseyi inşa ettiren Fatih Sultan Mehmet, bunların her birine yine birer ulema görevlendirmiştir.[15]

Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden olan bu medreseler, İstanbul'da Fatih Camiinin iki tarafına inşa edilmişti. Bunlar arasında Sahn-ı Seman adı verilen sekiz medrese belirli alanlarda uzmanlaşmak isteyenlerin öğrenim gördüğü bir entegre kurumdu. Diğer sekiz medrese ise öğrencileri yüksek öğrenime hazırlıyordu.[16] Dolayısıyla, Fatih Camii etrafında İmparatorluğun en büyük ve en nitelikli eğitim kompleksi kurulmuş oluyordu.

Bu medreselerde görevli müderrislerin her birine günde elli akçe ödeniyordu.[17] Her medresede 19 oda ve bir sınıf bulunuyordu. Odalardan on beşi danişmentlere tahsis edilmişti.[18]

---

[13] Repp, Ottoman Learned Hierarchy, s. 19; Fleischer C., Bureaucrat and Intellectual in theOttoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600) (Princeton 1986), s. 7, 63-64; 271

[14] Tettimme ya da Musıla-ı sahn adı verilen bu medreseler daha sonra kurulan sahn-ı seman medreselerine öğrenci hazırlıyordu. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 9; Mehmet Emin, "Tarihçe-i Tarik-i Tedris", İlmiye Salnamesi, s. 644; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26

[15] İnalcık, Ottoman Empire, s. 167; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 56; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26

[16] Geniş bilgi için bakınız, Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 510; İnalcık, Ottoman Empire, s. 167; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in The Ottoman Empire, s. 26

[17] İnalcık, Ottoman Empire, s. 167; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s.3, 7; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 25-26

[18] Sahn medresesi öğrencisi olan danişmentler aşağı derecedeki bir medresede öğrenimini tamamlayan öğrenciler arasında müderris tarafından seçiliyordu. Bunlara, imaretten yemek ve iki akçe yevmiye veriliyordu. İnalcık, Ottoman Empire, s. 167; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 78; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26

Medreselerin yer aldığı kompleks içinde bir genel kütüphane olduğu gibi, her medresede de ayrı bir kütüphane bulunuyordu. Müderris, dersleri tekrar etmek ve öğrencilerin disiplinini sağlamak üzere, danişmentlerden birini muid olarak seçmekte ve buna medresede bir oda ile günde beş akçe tahsis edilmekteydi.[19]

Fatih döneminde İmparatorluktaki eğitim kurumlarının en yüksek derecesini Semaniye medreseleri oluşturuyordu. Murat II.'nin Edirne'de kurduğu Darülhadis medresesi ikinci sırada bulunuyordu. İlk Osmanlı padişahlarının Bursa'da inşa ettirdiği medreseler ise bunun altında yer almaktadır. Osmanlı vezirlerinin İstanbul, Edirne, Bursa ve diğer vilayetlerde yaptırdığı medreseler daha alt derecede kabul edilmektedir.[20]

Osmanlı medreseleri "hariç" ve "dâhil" olmak üzere başlıca iki grupta incelenebilir. Hariç medreseleri olarak bilinen birinci kategoride temel bilgilere dayalı hazırlık eğitimi verilmektedir. Bu temel bilgiler Arapça ve akli ilimlerden oluşmaktadır. Dâhil medreseleri diye isimlendirilen ikinci kategoride daha yüksek düzeyde dini ilimler öğrenimi yapılmaktadır. Her iki gruptaki medreseler kendi aralarında derecelere ayrılıyordu.[21] Aşağıda, söz konusu medrese hiyerarşisi sırayla ele alınmaktadır.

İbtida-yı hariç: Medrese hiyerarşisinin en alt seviyedeki bu medreselerde Arapça grameri, mantık, akaid, astronomi, geometri ve hitabet öğretilmektedir.[22]

---

[19]Mehmet Emin, Tarihçe-i Tarik-i Tedris, s. 645; İnalcık, Ottoman Empire, s. 167; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 7-10

[20]Bunlar arasında en meşhurları İstanbul'da Mahmud Paşa, Edirne'de Ali Paşa, Bursa'da Eski Ali Paşa, Filibe'de Şihabeddin, Üsküp'te İshak Bey medreseleridir. Geniş bilgi için bakınız, Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 23; İnalcık, Ottoman Empire, s. 167-168

[21]İnalcık, Ottoman Empire, s. 168. Mukayese için bakınız. Repp, Ottoman Learned Hierarchy, s. 20; Mehmet Emin, Tarihçe-i Tarik-i Tedris, s. 644; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 25-26

[22]Müslüman matematikçi ve astronomların ileri gelenlerinden biri olan Nasiruddin *Tûsi'nin (1201-1274) akaitle ilgili* "Tecrid" isimli çalışması bu medreselerde okutulan temel ders kitaplarından biridir. Bu medreseler Seyyid Şerif Cürcani'nin "Tecrid" isimli kitap üzerine yaptığı şerhten sonra "Tecrid Medreseleri" diye isimlendirildiği gibi, müderrisleri günde yirmi akçe aldıkları için yirmili medreseler olarak da bilinmektedir. Bakınız; İnalcık, Ottoman Empire, s.168; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 11, 19-21; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 24, 33

Otuzlu medreseler: Bu medreselerde daha ziyade belâgat ve edebi bilgiler alanında öğrenim yapılıyordu. Sakkaki'nin (1160-1229) Miftah al-ulûm'u bu medreselerin temel ders kitaplarından biri idi. İlk iki sıradaki medreselerin büyük çoğunluğunu taşradaki medreseler oluşturuyordu.[23] İleri düzeyde uzmanlık eğitimi almak isteyen öğrencilerin Bursa, Edirne ve İstanbul'da bulunan daha yüksek derecedeki dini eğitim kurumlarına devam etmeleri gerekiyordu.

Kırklı ve elli medreseler: Şehzadeler, valide sultanlar ve vezirlerin İstanbul, Edirne ve Bursa'da inşa ettirmiş oldukları medreseler bu grup içerisinde yer almaktadır. Bu medreselerde, temel ders kitabı olarak ilk aşamada "Miftah" şerbi, ikinci aşamada akaid konusunda Abdurrahman Îci'nin "Mevakıf"ı, üçüncü aşamada ise İslam hukuku konusunda Merğinani'nin "Hidâye" isimli eseri okutuluyordu.[24]

İbtida-yı dâhil medreseleri: Bu medreselerde ilk aşamada "Hidâye", orta seviyede fıkıh usulü sabasında Teftazani'nin "Telvih" adlı eseri okutuluyordu. İleri seviyedeki öğrencilere ise Zemahşeri'nin "Keşşaf" isimli Kur'an tefsiri okutuluyordu.[25]

Tettimme medreseleri: Tettimme veya Musıla-ı Sahn adıyla tanınan ve Sahn-ı Semana öğrenci bazırlayan Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu sekiz medrese, bu gruptaki medreseler ikinci sırada yer almaktadır.[26]

---

[23] Belagat konusunda bir çalışma olan "Miftah al-Ulum" otuzlu medreselerde ders kitabı olduktan sonra, bunlar Miftah medreseleri diye de isimlendiriliyordu. Mehmet Emin, Tarihçe-i Tarik-i Tedris, s. 645; İnalcık, Ottoman Empire, s. 168; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 24

[24] *Tefsir, kelam ve tarih konularında eserler veren* Aduddin Abdurrahman İci (1280-1350) Şiraz'da doğdu. İci, İslam akaidi sahasındaki "*al-Mevakıf fi ilm-i Kelam*" isimli eseriyle tanınmıştır. Ebu'l-Hasan Merğinani (ö.1197) ünlü bir İslam bukukçusudur. "Hidâye" isimli eseriyle tanınmıştır. Bakınız; İnalcık, Ottoman Empire, s. 168; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 20-23; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26.

[25] *Harezm'de yaşamış olan Zemahşeri (1074-1144)* en ünlü Kur'an yorumcularından biri olarak kabul edilmektedir. İbtida-yı dâhil olarak bilinen ellili medreseler padişahların kız kardeşleri, şehzadeler veya vezirler tarafından kurulmuştur. Bakınız; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26

[26] Mehmet Emin, Tarihçe-i Tarik-i Tedris, s. 644; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26

Samanîye medreseleri: Sahn-ı Seman medreseleri en yüksek düzeydeki ihtisas medreseleridir. Öğrenciler burada, İslam hukuku, Kur'an tefsiri, İslam akaidi, belâgat ve benzeri sahalarda grup halinde öğrenim görmekte ve özel bir eğitim almakta idiler.[27]

Osmanlı medrese hiyerarşisindeki en önemli değişmelerden biri Kanuni Süleyman I. döneminde gerçekleşmiştir. Kanuni, 1550-1559 yıllan arasında, İstanbul'da inşa ettirdiği camiinin çevresinde dört genel medrese kurmuştu. Bunlara ilave olarak, biri hadis ilmi, diğeri tıp eğitimine tahsis edilmek üzere iki ihtisas medresesi inşa ettirmişti. Kanuni döneminde yapılan bu medreselere diğer bütün medreselerin üzerinde bir statü verilmiştir; böylece İmparatorluğun sonuna kadar devam edecek olan medrese hiyerarşisi teşekkül etmiş oluyordu. Bu gelişmelerden sonra, imparatorluktaki yüzlerce medresenin tamamı on bir kademeye göre sınıflandırılmıştı.[28]

Osmanlı medreselerinin belli büyük şehirlerde yoğunlaştığını ifade etmek mümkündür. 16. yüzyılın ilk yarısında, 1529'da Edirne'de 40 medrese bulunuyordu. 17. yüzyılda yalnız İstanbul'da yaklaşık 95 medrese mevcut idi. Bu sayının 18. yüzyılın sonunda 179'a yükseldiği görülmektedir.[29]

---

[27] Mehmet Emin, Tarihçe-i Tarik-i Tedris, s. 645; İnalcık, Ottoman Empire, s. 169; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26.

[28] Fleischer, Bureaucrat and Intellectual, s. 26-27; Repp, Ottoman Learned Hierarchy, s. 22; İnalcık, Ottoman Empire, s. 169. 17. yüzyılda hazırlanmış olan Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesinde medrese hiyerarşisi şu şekilde ifade edilmektedir: "ve müderrislerden Süleymaniye müderrisleri Musıla-ı Süleymaniye müderrislerine tasaddur eder ve Musıla-ı Süleymaniye müderrisleri altmışlı müderrislere tasaddur eder ve altmışlı medreseler sahn müderrislerine tasaddur eder ve Musıla-ı sahn müderrisleri dâhil müderrislerine tasaddur eder.", Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, MTM., Sayı, 3, yıl:1331, s. 539. Daha sonra bu medreselerin on iki dereceye ayrıldığını Ahmet Cevdet Paşa şöyle açıklamaktadır: "bade ahval-i meşruhaya binaen ve medreselere muhasses olan vazifelerin mikdarına nazaran müderrislik rütbesi oniki radde itibar olunmuştur ki: 1- İbtidây-ı Hariç, 2- Hareket-i Hariç, 3- İbtiday-ı Dâhil, 4- Hareket-i Dâhil, 5- Musıla-ı Sahn, 6- Sahn-ı Seman, 7- İbtida-yı Altmışlı, 8- Hareket-i Altmışlı, 9- Musıla-ı Süleymaniye, 10- Havâmis-i Süleymaniye, 11-Süleymaniye, 12- Darulhadis medreseleridir. Bakınız, Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid, (İstanbul 1309/1891-1892), C.I, s. 111.

[29] Bu medreselerden 26'sı sultanlar, 49'u paşalar, 35'i yönetici sınıfın diğer üyeleri, 35'i ise ilmiye zümresi mensupları tarafından yaptırılmıştı. İnalcık, Ottoman Empire, s. 169; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A), Bab-ı Asafi, Divan Kalemi (A.DVN), No. 829

Osmanlı imparatorluğunda bir ilmiye hiyerarşisi ve terfi sistemi vardı. Bir sosyal grup olarak ilmiye zümresi mensuplarının sosyal ve politik hayatın bütün görünümlerinde nispi bir rol aldığı söylenebilir. Bu sosyal grup içerisinde yer alan müderrisler devletin çeşitli memuriyetlerinde önemli fonksiyonları yerine getirmektedirler. Mesela; Semaniye veya daha yüksek bir medrese müderrisi 500 akçelik bir mevleviyete yükselebilmektedir. Daha sonra, İstanbul'daki yüksek medreselerde görevli ulema İstanbul kadılığına, oradan da kazaskerlik ve şeyhülislamlık makamına çıkabilmektedir. Bunlara ilave olarak, dâhil ve sahn müderrisleri Divan-ı Hümayunda Nişancı olabilmektedirler.[30]

14-15. yüzyıllarda kurulan medreselerdeki öğrenci potansiyelinin 16. yüzyıl ortalarında büyük bir kitleye dönüşmüştür. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, kadılık, müderrislik, müftülük gibi sektörlerde görev almak üzere Anadolu'daki yüzlerce medresede binlerce öğrenci bulunuyordu. Büyük bir işsiz grup teşkil eden taşradaki medrese öğrencileri, zaman zaman şehirlerde sosyal düzeni bozucu eylemlere girişmişler, bazen de kasaba ve köylerde yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.[31]

Osmanlı Devletinde, dini öğrenim kurumları olan medreseler toplumdaki bütün Müslümanlara açıktı. Medreseler, ilk dönemlerde, her ne kadar özel vakıflarca desteklenmiş ve merkezi yönetimden nispeten daha bağımsız olmuş olsalar bile, genelde imparatorluğun himayesi ve korumacılığı ile gelişip yaygınlaşmışlardır. Zira Osmanlı yönetimi 15. yüzyıldan itibaren, ihtiyaç duyulan dini kurumların devletin idaresi altında tesis edilmesi gerektiğini benimsemiş bulunuyordu.[32]

---

[30] Repp, Ottoman Learned Hierarchy, s. 24; İnalcık, Ottoman Empire, s. 171; Fleischer, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, s. 26

[31] İnalcık, Ottoman Empire, s.118.

[32] Fleischer, Bureaucrat and Intellectual, s. 67.

Osmanlı imparatorluğundaki en yüksek din görevlileri ile şer'i-örfi hukuk uzmanlarını yetiştiren Sahn-ı Seman medreselerinin kurulması, bir bakıma, ilmiye zümresi mensuplarının nispi gücünü frenleyen ve kontrol eden bir vasıta olmuştur.[33]

Fatih Sultan Mehmet'in İslam dünyasının çeşitli bölgelerindeki nüfuzlu ve itibarlı ulemayı İstanbul'da toplaması ve imparatorluk çapında yeni medreseler kurması, bir taraftan Osmanlı eğitim sisteminin gelişmesine ve merkezileşmesine hizmet ederken, diğer taraftan da hem şer'i esasların hem de örfi hukukun her ikisini birden geniş ölçüde uygulama sürecini başlatmış oluyordu.[34]

16. yüzyılda medreselerin imparatorluğun bütün vilayet ve sancaklarına ve hatta kazalarına kadar yaygınlaştığını ifade etmek mümkündür. Medreseler, devletin umumi gelirleri içinde büyük bir yekûn teşkil eden vakıf gelirleri ile çalışmakta idi. Örneğin; Kastamonu, Alaiye, Teke, Hamid ve Karahisar-ı sahib livaları dâhil olmak üzere bütün Batı Anadolu sancaklarını ihtiva eden Anadolu eyaletinin 1530-1540 tarihleri arasındaki umumi geliri 79.784.960 akçe olup, bu gelirin %17'si (yani 13.641.684 akçesi) vakıflara tahsis edilmişti. O dönemde yalnız Anadolu eyaletinde masrafları vakıflarca karşılanan 110 medrese ve 154 muallimhane bulunuyordu. Ayrıca, 121 müderris, 37.666 hatip, imam ve müezzin ile 3299 şeyh, şeyhzade, kayyum ve talebeye de vakıf gelirlerinden maaş ödeniyordu.[35]

Anadolu eyaletinde olduğu gibi, Karaman'da 45 medrese yanında ihtisas eğitimi veren iki Darülhadisin vakıf yoluyla idare edildiği görülmektedir. Diğer taraftan, Amasya, Çorum, Sivas, Trabzon ve Malatya bölgelerini içine alan Rum vilayetinde ise 35 medrese ile 13 muallimhanenin vakıf

---

[33] Fleischer, Bureaucrat and Intellectual, s. 264

[34] Fleischer, Bureaucrat and Intellectual, s. 263-264

[35] Ö.L. Barkan, 933-034 (1527-1528) Mali Yılı Bütçesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XV, sayı, 14 (1953), s. 250-329; Ö.L. Barkan, Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesisleri, Belgeler, C. I, (Temmuz 1964), s. 236-237

geliriyle desteklendiği tespit edilmektedir. Rumeli eyaletinde Paşa Livası, Trakya ve Makedonya'ya ait bir kısım kazalarıyla Vize Livasının İstanbul'a yakın bölgelerinde 26 medrese ile yirminin üzerinde muallimhane aynı yolla idare edilmektedir.[36]

Medrese Sisteminin Gelişmesi

Formel eğitim kurumu olan medreseler, Osmanlı İmparatorluğu'nda en önemli bilgi üretim merkezlerinden biridir. Bunlar arasında İstanbul Medreseleri ilk sırada yer alıyordu. İmparatorluğun tamamına yayılmış bulunan eğitim-öğretim kurumu medreselerin aşağıdan yukarıya doğru piramitsel bir yapı oluşturduğu ve aynı zamanda bu hiyerarşi piramidinin belirli katmanlarında kümelenmeler meydana geldiği görülür. Yerel düzeyde okuma-yazma ve Kur'an öğretimi ile başlayan eğitim-öğretim süreci, ikinci aşamada, belirli ticaret ve kültür merkezlerinde sayısal olarak yoğunlaşan daha ileri düzeydeki bölgesel medreselerde devam ettirilir. Öğrenciler, medrese öğrenimlerini yeteneklerine göre daha ihtisas eğitim kurumlarının bulunduğu İstanbul'da tamamlamaktadırlar. Kademeli olarak uygulanan bu eğitim mekanizmasında, sistemin ve toplumun ihtiyaç duyduğu şahıs ve elemanlar sivrilebilmekte; kabiliyet ve yetenek, beceri ve çalışma gibi belirli kıstaslara dayalı doğal bir seleksiyon süreci işlemektedir.[37]

Osmanlı medreseleri pozitif bilimlere yönelik eğitimi birinci öncelik olarak görmemiştir. Bunun bir sonucu olarak matematik, tıp, psiko-terapi ve benzeri seküler dallar ile dini konuların belirli alanlarında spesifik eğitim veren ihtisas medreseleri sınırlı sayıda kalmıştır. Bunlar daha çok büyük kentlerde yer almışlardır. Medrese hiyerarşisinin ikinci

[36] Barkan, 933-934 (1527-1528) Mali Yılı Bütçesi, s. 250329; Barkan, Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesisleri, s. 237.
[37] Cihan ve Doğan, Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum, s. 75-76

kademesini daha çok bölgesel düzeyde kalifiye eleman ihtiyacını karşılayan ve genel eğitim veren medreseler oluşturmuşlardır. Bir başka ifadeyle, bölgesel düzeyde eğitim-öğretim yapan medreselerin, daha alt kademedeki medreselerin birinde ilk eğitimini tamamlayanların daha nitelikli bir eğitim-öğretim gördüğü; mensuplarının teorik bilgilerini zenginleştirerek nispeten pratiğe dönüştürdüğü ve dolayısıyla mezunlarının toplumla entegrasyon safhasına geldiği; eğitimden hukuka, kültürden sanata, dini sahadan din dışı alanlara kadar birbiriyle bağlantılı birçok konuda bölge kentlerinin nitelikli eleman ihtiyacını karşılayan kurumlar arasında önemli bir yere sahip olduğu iddia edilebilir.[38]

Ulaşım ve haberleşme vasıtaları ile bilgi üretme, edinme ve aktarma imkânlarının sınırlı olduğu, basın-yayın ve dağıtım teknolojisinin henüz teşekkül edip gelişmediği klasik Osmanlı sisteminde, İmparatorluk topraklarının bir ucundan diğer ucuna farklı kültür, gelenek ve göreneklerin, çeşitli örf ve âdetlerin birbirleriyle kaynaşmasında; belirli bir bölge veya sektörde üretilen bilgi ve teknolojinin diğer alanlara transfer edilip yaygınlaştırılmasında medreselerin önemli bir fonksiyon üstlenmiş oldukları söylenebilir.[39]

Diğer taraftan, İmparatorluğun farklı coğrafi bölgelerindeki çeşitli etnik kökenden ve farklı kültürlerden gelen yetenekler, medreselerde toplanarak, kendi beceri ve kabiliyetlerine uygun biçimde yetiştirilip ihtiyaç duyulan bölge, alan ve sektörlerde merkezi yönetimin birer ajanı olarak görevlendirilmekte veya toplumun farklı alanlardaki gereksinimlerini karşılamak üzere vakıf ve tarikat örgütlenmesi gibi dini-sosyal içerikli yapılarda ve toplumun değişik katmanlarında faaliyet göstermektedirler.[40]

Medreseler, gerek eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi, öğrenci alımı ve bu öğrencilere sağlanan olanaklar bakımından, gerekse denetim ve kontrol edilmesi, asayiş ve güvenliğin sağlanması açısından özerk bir yapıya sahiptiler. Başka kurum tarafından herhangi bir müdahale

---

[38]Cihan ve Doğan, Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum, s. 76
[39]Cihan ve Doğan, Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum, s. 75
[40]Cihan ve Doğan, Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum, s. 75-76

söz konusu olamazdı. Medreselerin teftiş ve denetimi merkezi otoritenin özel izni ve meşihat makamının onayı ile sadece ilmiye mensuplarınca gerçekleştirilirdi. Merkezi idarenin taşradaki temsilcileri, bulundukları bölge ya da kentlerde çok etkili ve nüfuzlu, taşradaki yerel kurumlar ve halk üzerinde otorite sahibi olmalarına rağmen, idari yapılanma ve organizasyon, eğitim-öğretim bakımından özerk birer kurum olan medreselere doğrudan müdahale edemezler, teftiş ve denetimde bulunamazlardı. Kusurlu veya suçlu bulundukları sabit olan müderris ve medrese öğrencilerini veya diğer personeli cezalandırma bak ve yetkisine de sahip değillerdi.[41]

Piramidin tabanında yer alan ve toplumla bütünleşen ilmiye mensupları tıpkı yüksek ulema gibi medrese sistemi içinde yetişmekte idi. İlmiye zümresinin toplumu yönlendirme ve merkezi otorite karşısında bir güç olma yeteneği bulunup bulunmadığı onların yeni fikirler üretme yeteneği ile yakından ilgilidir. Medreselerden yetişenlerin Batıdaki aydınların rolünü üstlenip üstlenmediği sorusunun cevabı ile bu dönemde toplumun kendini devlet karşısında bir özerk süje olarak görüp göremeyeceği ile yakından ilgilidir. Bu nedenle medreselerin işleyiş tarzı, ortaya koyduğu fikirlerin toplum-devlet ilişkisinde ne oranda önemli bir rol oynayabildiğine açıklık kazandırmak gerekmektedir.

Devletten bütünüyle bağımsız finans kaynaklarına sahip olmamaları, eğitimin temel niteliğinin dini ve geleneksel olması, var olan sosyal düzen ve sistemi devlet lehine pekiştirmeyi öncelemesi nedeniyle medreseler, görece özerk olan bu yapı içerisinde, Batı'da olduğu gibi, "big bang" yaratacak fikir ve düşünce akımlarının gelişmesine imkân tanımamıştır.

Medreseler ve bilimsel düşünce

Klasik Osmanlı sisteminde en önemli bilgi üretim merkezlerinden biri şüphesiz medreselerdi. Bununla birlikte,

[41] Cihan ve Doğan, Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum, s. 76

medreselerin ders programı içerisinde yer alan sınırlı ölçüdeki pozitif bilimlerin ağırlığı 17. yüzyıldan itibaren giderek azalmıştır. Diğer yandan medreselerde okutulan kitapların türü ve genelde edinilen bilginin mahiyetinde, Batı'da ortaya çıkan gelişmelere benzer şekilde, ciddi bir değişme gerçekleştirilememiştir.

300 senelik bir zaman dilimini ihtiva eden klasik Osmanlı sisteminde ortaya konulan yeni kitap sayısı sadece 200 civarındadır. Dolayısıyla değişerek gelişen ve giderek karmaşık bir hal alan toplum ihtiyaçları devasa boyutlara ulaştığı halde üretilen reel bilginin düzeyi çok sınırlı kalmıştır. Örneğin; 1416. yüzyıllar arasındaki 200 yıllık bir dönemde Osmanlı uleması tarafından kaleme alınan toplam 256 kitabın %86,3'üne karşılık gelen 221'inin daha önce yazılmış olan değişik eserlerin şerh, haşiye, talik, tasnif ve çevirisinden ibaret olduğu; diğer %13,7'ni oluşturan 35 kitabın ise telif olduğu bilinmektedir. Söz konusu dönemde, Osmanlı ulemasının kaleme aldığı ve çoğu şerh, haşiye ve tercüme olarak adlandırılan toplam 256 kitap arasında pozitif bilimlere ait olanların oranı sadece %21,4'tür.[42] Batı Avrupa'da ortaya çıkıp gelişen aydınlanma felsefesini doğuran toplumsal koşulların ve dünya görüşünün Osmanlıdakinden uzaklığı burada çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kuruluş döneminden itibaren 20. yüzyılın başlarına kadar, Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların yazarları ele alındığında, eserlerin büyük çoğunluğunun İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde daha önce yaşamış olan bilginlere ait olduğu görülür. Dolayısıyla, Osmanlı medreselerinde izlenen müfredat programının, mimari yapı ve organizasyonda sağlanan gelişmeye paralel bir çizgide modernize edilip yenilenemediği gerçeği ortaya çıkmaktadır.[43]

---

[42] Ahmet Cihan, *"Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat"*, içinde: Osmanlı, Cilt V, (Ankara *1999*), Yeni Türkiye Yayınları, s. 183. Karşılaştırma için bakınız; Hulusi Lekesiz, Osmanlı İlmi zihniyetinde Değişme, Teşekkül, Gelişme ve Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Ankara *1989*, s. 169-171

[43] Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", s. 182

İslam dünyasına egemen olan iki düşünce ve inanç ekolünden daha az akılcı bulunan "Eş'ari" yorumunu yansıtan kitapların medreselerde daha yoğun okutulması; İslam hukukunun çok daha bireyci, realist ve gelişmeci içtihatlarının yerine nakilci anlayışın ilmiye zümresi mensuplarınca benimsenip tekrarlanması Osmanlı medreselerinin içine düştüğü açmazda önemli bir faktör olmuştur. Böylece medreseler, yaratıcı düşünceyi üretme olanağından mahrum kalmıştır denilebilir.[44]

Osmanlıların idari örgütlenme, sosyal organizasyon ve mimari tasarım bakımından medrese sistemini nispeten geliştirdikleri bir gerçektir. Bununla birlikte, bilimsel zihniyet açısından İslam dünyasındaki entelektüel düşünceye ciddi bir katkı sağlayamadıkları aşikârdır. 9. yüzyıla kadar gelişmesini tamamlayan İslam coğrafyasındaki fikir akımlarının 10. yüzyıldan itibaren gerileme sürecine girdiği ve bu sürecin 13. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Osmanlı Devleti'ne etki yaptığı muhakkaktır. Ayrıca, Osmanlı devletinin gelişme ve genişleme dönemlerinde söz konusu bu fikri gerileme hızlanarak devam etmiştir.[45]

Yukarıda ifade edildiği gibi, medreseler idari yönden özerk kurumlardı. Buna rağmen, orijinal düşüncelerin bu kurumda neden oluşamadığı Osmanlı toplumsal yapısı hakkında bir sonuca varmak için can alıcı bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda, 10. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının düşünsel alanda içine düştüğü kısır döngünün etkisi olduğu iddia edilebilir. Ancak bu durum, tek başına açıklayıcı olmaktan uzaktır. Avrupa'da özgür düşüncenin filizlenmesi güçlü merkezî devletlerin değil parçalı siyasal otoritelerin olduğu bir dönemde başlamıştır. Rönesans'ın İtalya şehir devletlerinde yeşermeye başlaması bu açıdan ilgi çekicidir. Osmanlı Devleti'nin dönemin en güçlü merkezi otorite örneği temsil ettiğini gözardı etmemek gerekir.

---

[44] Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", s. 182

[45] Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", s. 182 ; A. Yaşar Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", içinde: Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.11, s.16-17

Medreselerde okutulan derslerin laik düşünceye temel olabilecek alanlara ilişkin olmaması her soruna dinsel bir pencereden bakmayı beraberinde getirmiştir. Diğer yandan, yeni su yollarının keşfinden itibaren Ortadoğu coğrafyasının dünya ticaretinde önemini kaybetmesi bir imparatorlukta fakirleşmeye yol açmıştır. Savaşlardan elde edilen gelirler yüksek olduğu dönemlerde bile buradan elde edilenlerin merkezi devlet mekanizmasına aktarılmış olması Osmanlı bilim dünyasının cılız kalmasında etkili olmuştur.

Osmanlı toplumunun merkantilizm ve sonrası Avrupa' daki ile karşılaştırılabilir bir zenginleşme eğilimi yakalayamaması sisteme alternatif olabilecek bir zihinsel arayışı önlemiştir. Bir başka deyişle merkezi otorite karşısında özerklik ihtiyacı toplumsal bir talebe dönüşememiştir. Bunun yerine ekonomiyi olduğu gibi, aydınların yetiştirildiği kurumları da, padişah ve merkezi otoriteyi temsil edenler kontrol altında tutmayı başarmışlardır. Böyle olunca toplum güvenliğinin sağlanması, ekonomik zorluklar karşısında yardım görebileceğini umduğu devlet otoritesine daha bağımlı hale gelmiştir. Fetih anlayışına dayalı bir sistemde aydınlar sıkça baş gösteren iç karışıklıklar ya da uğranan dış saldırılar karşısında kendilerini toplumun devlete sadakatini sağlamakla görevli aracılar gibi görmüşlerdir.

Sıbyan Mektepleri

Tanzimat Öncesi Dönem

Bir örgün eğitim birimi olarak sıbyan mekteplerinin varlığı İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Yazı yazılan yer anlamına gelen mektep aynı zamanda Kur'an öğretilen yer manasına kullanılmıştır. Kur'an eğitimi ve öğretimi amacıyla İslamın ilk yıllarında açılmış olan ve adına Kur'an mektepleri denilen bu okullar, daha sonra Müslüman devletler tarafından bölgesel ve sosyal örgütlenme farklılıklarıyla birlikte geliştirilerek daha fonksiyonel hale getirilmiştir.[46]

---

[46] Yücel Gelişli, "*Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri* (Kuruluşu, *gelişimi ve dönüşümü)", içinde:* **Türkler**, *(Editör: H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca)*, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), C. 15, s. 35; Cahit Baltacı, "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim", içinde: **Türkler**, (Editör: H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), C. 11, s. 446-447; M. Emim Yolalıcı, "*XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları*" içinde: **Osmanlı** (Editör: Güler Eren), **Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara** 1999), C. 5, s. 285

Selçuklularda, mektep ve küttap adı verilen temel eğitim birimleri kurulmuş bulunuyordu. Bu kurumlar, klasik Osmanlı eğitim sistemi içinde temel eğitimin başlangıcı sayılan okullara dönüştürülmüştür. Osmanlı Devletinde, "sabi" diye nitelendirilen beş altı yaşlarındaki erkek ve kız çocuklarına örgün eğitim vermek için açılmış temel eğitim kurumlarına "sıbyan mektebi" denilmiştir.[47]

Gerek program ve ders içerikleri, öğretim şekli ve kullanılan araç-gereçler, gerekse eğitim-öğretim kadrosu, öğrenci profili ve eğitim birimlerindeki fiziksel mekân anlayışı açısında İslamın ilk dönemindeki Kur'an okulları ile Selçuklu devri mektep ve küttaplarının Osmanlı devri sıbyan mekteplerini büyük ölçüde etkilemiş olduğu söylenebilir.

İlk organize sıbyan mektebi, kendi adına yaptırdığı cami etrafında kurduğu Sahn-ı Seman ve Tettimme medreseleriyle birlikte Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraları, padişahlar, valide sultanlar, hanedan mensupları, sarayda ve dışarıda görev alan yüksek rütbeli devlet adamları ve zengin hayırseverler yüzlerce mektep inşa etmişlerdir.[48]

Başlangıçta Kur'an eğitimi amacıyla açılan bu okullar, Osmanlılar döneminde okuma-yazma ve temel dini bilgilerin öğretildiği birer örgün eğitim kurumuna dönüştürülmüşlerdir. Bununla birlikte, sıbyan mektepleri, eğitim-öğretimin yönlendirildiği, koordine edildiği ve denetlendiği merkezi bir teşkilat ve yönetim anlayışından yoksundu.[49]

Medrese eğitimi almış ancak uzmanlaşmamış kişiler yanında, cami-mescitlerde görev yapan imam-hatip ve müezzinler de sıbyan mekteplerine öğretim elemanı olarak atanmıştır. Bu görevlendirme taşrada yerel kadı tarafından yapıldığı gibi, mektebi finansa eden vakıf yönetimi tarafından belirlenerek kadının onayına sunuluyordu. Merkezde ise,

---

[47] Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 35; Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 285
[48] Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 35
[49] Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 35

okulun kurucusu ya da bağlı vakfın yöneticisi tarafından tespit edilen öğreticinin görevlendirmesi İstanbul kadısı, kazaskerler ve şeyhülislam tarafından onanmaktadır.[50]

Sıbyan mekteplerinde, bağlı vakıf ya da vakıfların kurucu iradesinin beyanı dışında ciddi herhangi bir program olmamıştır. Vakfiyelerde ise daha çok, okuma-yazma ve temel dini bilgiler dışında pek fazla bir şey öngörülmemiştir. Çocukların, toplumsal düzeni ve ilişki biçimlerini belirleyen asgari din kurallarını öğrenmesi, büyüklere saygı ve küçüklere sevgi anlayışıyla yetişmesi bu kurumların temel felsefesi olarak benimsenmiştir.[51]

Bireysel başarının esas alındığı sıbyan mektepleri, önceden belirlenmiş yıllık sınıf sistemi esasına göre tanzim edilmediği gibi, gözleme ve tartışmaya dayalı bir öğrenmeden daha ziyade duyulan şeyleri salt ezberleme, gördüğünü tanımaya dayalı bir eğitim-öğretim yöntemini sürdürmüşlerdir.[52]

47 yaş grubundaki kız ve erkek çocukların bazen ayrı bazen de aynı bina ve oda ortamında eğitim gördüğü kurumlar olan sıbyan mekteplerinde dersler genelde yerdeki sergi üzerine diz çökerek veya bağdaş kurarak yapılıyordu. Bu kurumlar, kitap dışında, yazı tahtası, harita, küre ve sıra vb araç gereçlerden yoksundu. Müfredat programı içerisinde yazı dersi olmadığından, kalem, defter ve kâğıda da uzun süre ihtiyaç duyulmamıştır. Yazı tahtası ve kalem ancak Tanzimat sonrasında kullanılır hale gelmiştir.[53]

Programlarında yer alan Kur'an eğitimi ile temel dini bilgilerin öğretimini geleneksel usullerle sürdüren sıbyan mektepleri, Tanzimat dönemi başına kadar ciddi bir değişim ihtiyacı bissetmeden, ilmiye zümresi mensuplarının kontrol ve denetiminde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

---

[50]Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 38-39
[51]Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 39
[52]Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 39-40
[53]Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 42

Sıbyan mekteplerinin Tanzimat sonrası modern eğitim sistemi içindeki durumu, geçirdiği değişim, iptidai mekteplere dönüşmesi ve Cumhuriyet devri ilköğretim okullarına geçişteki evelüasyon süreci üçüncü bölümde ele alınmaktadır.[54]

Enderun Mektebi

Enderun mektebi, mülki, askeri ve siyasi-idari alanda görev yapacak nitelikli kamu personeli yetiştirmek üzere tesis edilmiş bir kurumdur. Nevi şahsına münhasır bir yöntemle kabiliyetli Gayrimüslim Osmanlı tebası çocuk ya da gençlere elit-teknokrat eğitimi sunmaya odaklanmıştı. Bu nedenle, Enderun mektebinin Osmanlı eğitim sistemi içinde özel bir yeri bulunuyordu.

Murat II. devrinde kurulan ve Fatih Sultan Mehmet zamanında geliştirilen Enderun mektebine ilk önceleri sadece devşirme yoluyla saraya gelen çocuklar alınırken daha sonra farklı etnik kökenden Müslüman çocukları da kabul edilmeye başlanmıştır.[55]

Enderun mektebindeki eğitim, belirli prensiplere göre "mind kontrol" esasına dayalı olarak, milliyet değişimini de içine alan bir kültürleştirme ve disiplinleştirme sürecinden geçirerek devlet adamı yetiştirme süreci olarak nitelenebilir. Eğitim-öğretimin temel amacı, devşirme yoluyla toplanan Hıristiyan çocuklarını, yetenekleri çerçevesinde, devletin çeşitli kademelerinde görev alabilecek bilgili, kabiliyetli ve yetenekli birer yönetici olarak yetiştirmek üzere Türkleştirmek ve Müslümanlaştırmaktır. Bu bağlamda, devletin resmi dili Osmanlıcayı, Türkçe yazı çeşitlerini, musikimizin usul ve kaidelerini öğretmek Türkleştirme siyasetinin ve milli kültürü empoze etmenin birer aracı olmuştur.[56]

---

[54] Gelişli, Sıbyan mektepleri, s. 42; Baltacı, Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim, s. 455; Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 281

[55] Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi" içinde: Osmanlı (Editör: Güler Eren), (Ankara 1999), C. 5, s. 187

[56] Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", s. 188

Hazırlık safhasından itibaren öğrencilere çeşitli sanat dallarında, edebiyat alanında, atölye ve imalathanelerde "workshop" yaparak, adayların bireysel kabiliyetlerine uygun bir eğitim sunan Enderun mektebi, her biri kendi içinde hiyerarşik biçimde düzenlenmiş, kademeli yükselmeyi esas alan uzun ve meşakkatli bir eğitim-öğretim sürecini ihtiva etmektedir. Beden eğitimi ve savaş hünerleri gibi bazı ortak dersler dışında, adayın mektep hiyerarşisindeki konumu ve eğitim kademesindeki ilerleme kabiliyetine göre farklı meslek alanlarına özgü ders konularında uzmanlık eğitimi veriliyordu.[57]

Enderun mektebinde mezun olanlar sivil bürokrasi ve askeri personel olarak devletin en üst kademesine kadar yükseldikleri gibi, bunlar arasında edebiyat, tarih, musiki ve diğer sanat dallarında ilerleyenler de bulunuyordu. Ayrıca, başarı gösterenler Enderun mektebinde öğretici olarak da görev yapmakta idiler.[58]

16-18. yüzyıllar arasında Osmanlı Devletinde ortaya çıkan askeri, siyasi ve iktisadi alandaki değişmeler, Batı ile olan ilişkilerde diplomatik mücadeleyi daha da önemli hale getirmiştir. Bu da Enderun mektebinin eğitim programı ve yönetiminde belirgin bir değişmeye yol almıştır. Bu bağlamda, Enderun mektebinde ilk değişiklik Mahmut II.'nin yeniçeri ocağını kaldırmasıyla başlamış, Abdülmecit devrinde (1839-1861) giderek zayıflayan mektep Abdülhamit II. döneminde (1876-1909) bütünüyle ihmal edilmiş ve önemini kaybetmiştir. Temmuz 1909 tarihinde yayınlanan bir kararname ile Enderun mektebi kaldırılmıştır.[59]

---

[57] Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", 188-189
[58] Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", 190
[59] Ülker Akkutay, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi", 192

İKİNCİ BÖLÜM
MODERN EĞİTİM SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ

Tanzimat Öncesi Modern Eğitim Sistemindeki Okullar

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı medreseleri kuruluş aşamasındaki niteliklerini devam ettiriyordu. Gözlem, araştırma, deney ve tenkit gibi kavramlar genelde medreselerde görülmemektedir. Avrupa'da bilim, teknik ve eğitim alanında meydana gelen yenilik hareketleri Osmanlı medreselerinde yer almamıştır.[60]

Osmanlı yöneticileri 18. yüzyılın başlarından itibaren yenilik hareketlerine başladılar. 1727'de matbaanın açılması değişim için ilk ve önemli bir işaret olarak görülebilir. Düşman ordularına karşı koymanın yegâne yolunun onların metot ve tekniklerini almak olduğu düşüncesi, Osmanlı yöneticilerini askeri alanda reform yapmaya itmiştir. Bu nedenle ilk önce askeri amaçlı yeni okulların açılması düşünülmüş, bazı engellemelere rağmen bu okullar faaliyete geçirilmiştir. Ancak, bu okulların, ilk ve orta dereceli askeri okullar açılmadan, doğrudan yüksek öğrenim düzeyinde başlatılmış

[60] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 282

olması ciddi sorunları da beraberinde getirmiştir.[61]

18. yüzyılın ilk yarısında düşman karşısında nispi gücü zayıflayan Osmanlı ordusunun birbirini izleyen yenilgileri müteakiben, ilk defa askeri ve mesleki teknik alanda organize eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulmaya başlandı. Bu ihtiyaca binaen, 1734'de kurulan hendesehanede askeri ve mesleki eğitim vermek üzere bir girişim başlatılmış, fakat bu okulda önemli bir başarı sağlanamamıştı. Bu sahadaki ilk ciddi teşebbüslerin, 18. yüzyılın sonunda deniz ve kara mühendis mekteplerinin açılmasıyla başladığını ifade etmek mümkündür. Selim III. ve Mahmut II. devrinde orduya nitelikli subay, teknik eleman, mühendis ve doktor yetiştirmek üzere, mevcut askeri ve mesleki teknik eğitim kurumları reorganize edilmiş ve bunlara yenileri ilave edilerek geliştirilmiştir.

Mamafih yabancı dil, tıp ve matematik gibi sahalar başta olmak üzere, modern bilim dallarında yetişmiş uzmanların son derece sınırlı olması bu alandaki reform girişimlerini olarak aksatmış, hatta bu durum mesleki teknik eğitimi engellemiştir.

Zümrenin nispi gücünün artış gösterdiği 1770-1830 yılları arasında askeri ve mesleki- teknik eğitim alanında başlatılan reform teşebbüslerine karşı ilmiye mensupları genellikle olumlu tavır ortaya koymuş, eğitim-öğretim faaliyetlerinde önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Mühendishane-i bahri-i hümayun ve mühendishane-i berri-i hümayun ile mekteb-i tıbbiye, bu dönemde etkin rol aldıkları askeri ve mesleki-teknik eğitim kurumları arasındadır. İlmiye mensupları, idari görev yanında, eğitim ve öğretime sağladıkları katkılarıyla bu kurumların gelişmesini desteklemişlerdir. Her iki mühendishanenin idarecileri arasında Kasabbaşı İbrahim Efendi, Palabıyık Osman, Abdurrahman, Ali Efendi gibi birçok ilmiye zümresi mensubu bulunuyordu. Ayrıca, fen bilimleri alanında Gelenbevi İsmail ve Şanizade Ataullah, Mustafa Behçet ve Abdulhak Molla gibi seçkin birçok ulema bu organize eğitim kurumlarında Avrupalı Müslüman olan ve

[61]Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 282

Gayrimüslim uzmanlarla birlikte ders vererek modern Türkiye'nin doğuşunda önemli bir görevi ifa etmişlerdir.

Askeri ve Mesleki Teknik Eğitim

Hendesehane (1734)

Humbaracı Ocağı 18. yüzyılın ilk yarısında askeri eğitim alanında başlatılan ilk teşebbüs olarak kabul edilebilir. 1727'de ilk defa modern eğitimli askeri birlik oluşturmak üzere Üsküdar'da Bostancı Ocağı'ndan seçilen askerlerden 300 kişilik bir askeri birlik kurulmuştur.[62] Damat İbrahim Paşa'nın gayretleri sonucu ortaya çıkan bu çekirdek yapıyı geliştirme imkânı olmamıştır. 1730'da, Patrona Halil isyanı sırasında bu yeni askeri birlik kapatıldı ve burada eğitim gören askerlerin tamamı öldürülmüştür.[63]

Padişah Ahmet III. ile sadrazam Damat İbrahim Paşa bu ilk askeri reorganizasyonu yerli subaylar kullanarak ve fakat ilmiye zümresi mensuplarının desteğine müracaat etmeden gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Muhtemelen, başarısızlığın nedenlerinden biri ilmiye zümresi mensuplarına bu girişimde hiçbir şekilde rol verilmemiş olmasıdır. Askeri eğitim alanındaki bu ilk teşebbüs ile ilmiye zümresi arasında hiç bir alaka bulunmuyordu. Bu nedenle bu organizasyonda ilmiye zümresine başvurulmadığı ve ilmiye mensuplarının da gelişmeler karşısında nötral kalmış olduğu düşünülebilir. İlmiye zümresi mensupları eğitimli askeri birliğin teşkiline karşı olmadığı gibi, imha girişimlerine de müdahale etmemişlerdir.

---

[62] Tayyarzade Ahmet Ata, Tarih-i Ata, İstanbul 1292-1293 (1875-1876) C. I, s. 257; Ergin, O.Nuri., İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, (İstanbul 1977), C. I-II, s. 59; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, (İstanbul 1978), s. 65. Bununla birlikte, Ahmet III. devri ortalarında askeri eğitim sahasında bir girişim daha olduğu bilinmekıedir. 1716'da Rochefort isminde bir Fransız subay, ecnebi mühendislerden mürekkep bir kıta teşkil edilmesi için sadrazama bir layiha sunmuştu. Fakat Damat İbrahim Paşa'nın on sayfalık bu rapora ne kadar ilgi gösterdiği bilinmemektedir. Muhtemelen bu teklif yönetimin ilgisini çekmemiş olmamış ki herhangi bir gelişme olmamıştır. Geniş bilgi için bakınız; B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. Metin Kıratlı), 3. baskı. TTK. (Ankara 1988), s. 47; Ahmet Hamdi Tampınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.13; Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, (İstanbul 1982), 4. baskı.

[63] Ata, Tarih, C.I, s. 157-158; O. Ergin, Maarif, C.I-II, s. 59; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 66.

Bu ilk teşebbüsün aksine, daha sonraki dönemde görülen askeri eğitim teşebbüslerinde Müslüman olan Avrupalı uzmanların yanında, Gayrimüslim eğitimciler ile ilmiye zümresi mensupları sürekli olarak etkin rol üstlenmişlerdir.

Askeri eğitim alanında gerçekleştirilen ikinci girişim 1730-1754 yılları arasında yönetimde bulunan Mahmut I. devrinde olmuştur. 1729'da Osmanlı İmparatorluğuna gelerek Müslüman olan ve Ahmet ismini alan Comte de Bonneval (1675-1747), Osmanlı ordusunda teknik ve eğitim açısından ıslahat yapılmasının lüzumu konusunda yöneticileri ikna etmiştir. Askeri-teknik eğitimin hayata geçirilmesi hususunda önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.[64] Bu sahadaki teşebbüslerin fikri yönlendiricisi ve Osmanlı yönetimi üzerinde etkinliği olan bir diğer kişi ise İbrahim Müteferrika'dır. Müteferrika yazdığı eserlerde Osmanlı ordusunun ıslah edilmesi için yabancı askeri uzman ve yönetici getirilmesini öneriyordu.[65]

1731'de sadrazam Topal Osman Paşa tarafından kabul edilen Comte de Bonneval Humbaracı ocağını ıslah etmekle görevlendirildi ve kendisine Beylerbeyilik rütbesi verildi. Comte de Bonneval, daha sonra Humbaracı Ahmet Paşa adıyla şöhret bulmuştur.[66]

Ahmet Paşa'nın katkısı ile 1734'de Üsküdar'da yine Humbaracı adı ile 300 kişilik organize bir birlik oluşturulduğu gibi, bir de Humbaracı kışlası yaptırıldı. Bu ocağın yönetimi Ahmet Paşa'ya aitti ve kendisine eğitim konusunda Müslüman olan üç Fransız subay yardımcı oluyordu.[67]

---

[64] Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 48; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 182; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 66; Tampınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 13; Stanford J. Shaw, Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III. 1789-1807. (Harvard University Press. 1971), s. 8

[65] *"Usülü'l-hikem fi nizami'l-ümem" isimli* eser bunlardan biridir.

[66] Ergin, Maarif Tarihi, C.I-II, s. 60-61; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 48-49; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 66-67; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 323.

[67] Ata, Tarih, C.I, s. 158; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 323; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 66-67; Ergin, Maarif Tarihi, C.I-II, s. 61; Shaw, Between Old and New, s. 8.

Askeri alanda ilk organize eğitim kurumu sayabileceğimiz Hendesehane de 1734'de Üsküdar'da açıldı. Geleneksel ulema zümresinin kontrolü dışında kurulan bu öğretim merkezine karşı ilmiye mensuplarının olumlu tavır ortaya koyarak kurumda görev aldıkları müşahede olunuyor. Nitekim Hendesehane'nin ilk hocalarından biri Yenişehir Müftüsü Hacı Mehmet Efendizade Mehmet Said Efendi isimli ilmiye zümresi mensubu idi. İlmiye zümresine mensup olan Mehmet Said Efendinin Hendesehane'de büyük ölçüde etkinliği olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Mehmet Said Efendi, padişah imamı Piri-zade Mehmet Efendinin yardımıyla topçuların kullanacağı bazı hendese aletleri icat etmiş ve bunun yanında, içinde geometrik şekiller bulunan bir risale hazırlamıştır.[68] Hendesehane'de yaptığı önemli çalışmalardan dolayı, Mehmet Said Efendi'ye müderrislik rütbesi verilerek taltif edilmiştir.[69]

Hendesehane'de daha çok matematik eğitimine, Humbarahane'de ise topçuluğa ağırlık verilmiştir.[70] Askeri örgütlenmeye bütünüyle egemen yeniçeriler, Humbaracı Ocağı ve Hendesehane'deki eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması konusundaki bütün teşebbüslere karşı çıkıyorlardı. Zira yeni askeri teknik ve eğitim metotlarının kendi ayrıcalıklarını, güvenliklerini ve statülerini tehdit edeceğini düşünüyorlardı.

---

[68] Shaw, Between Old and New, s. 89; Ata, Tarih, C.I, s. 158; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 182-183; Ergin, Maarif Tarihi, C.I-II, s. 61-61; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 323; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 49. Mehmet Said Efendi Hendesehane'de görev yaptığı sırada 'Rub-ı Müceyyeb-i Zülkavseyn" isimli bir risale telif etmiştir. Geniş bilgi için bakınız, Adıvar, Osmanlı Türklerinde ilim, s. 183. Hendesehane konusundaki gelişmeleri Ata şöyle ifade etmektedir. Sultan Mahmut Han emr-i cihadın icrası birçok esbab-ı nizamata mütevakkıf olduğunu ilm ü maarif ve dirayetleri müsellematdan olan kurenasıyla müzakere ve mütalaa buyurarak gurre-i Şaban 1147 (1734'de) nizamat-ı mevzuasıyla Üsküdar'da bir humbaracı kışlası tesis ve bu fennin mevkufu aleyhi olan ilm-i hendese tahsili için bir de Hendesehane bina ederek bu fende maharet-i kamilesi olan Yenişehir Müftüsü Hacı Mehmet Efendi-zade Mehmet Said Efendiyi hoca tayin ve 1149 (1736) da imam-ı sultani Pirizade Mehmet Efendi delaletiyle bazı alat-ı hendesiye ihtira' ve beyne'l-mühendisin bi't-tecrübe intifa'ı isbat olunmağla", Ata, Tarih, C.I, s. 158.

[69] Ata, Tarih, C.I, s. 158

[70] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 282

1747'de Humbaracı Ahmet Paşa'nın vefatından sonra, manevi oğlu Süleyman Bey Humbaracıbaşı tayin edilmiştir. Fakat humbaracı ocağının ömrü pek uzun sürmedi. Humbaracıların yeni talimlerden hoşlanmamaları ve yeniçerilerin baskısı nedeniyle, Hendesehane ve humbaracı ocağı kapatıldı ve 18. yüzyılın son çeyreğine kadar bu alanda yeni bir gelişme olmadı.[71] Mamafih, 1759'da sadrazam Ragıp Paşa Hendesehane'yi Sütlüce yakınlarında, Karaağaçta yeniden açmış ve bir süre gizli olarak eğitim ve öğretim yaptırmıştı, fakat burada önemli bir gelişme olmamıştır.[72]

Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (1773)

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı ordusuna nitelikli subay ve personel yetiştirmek üzere açılan ilk organize kurum mühendishane-i bahri-i hümayun'dur. Bu organize askeri-teknik eğitim kurumu, 1770'de Osmanlı donanmasının ağır yenilgisi sonrasında, geometri ve coğrafya konusunda bilgi sahibi, harita konusunda uzman, gemi yapımı alanında nitelikli deniz subayı yetiştirmek üzere Hendesehane adıyla, askeri deniz okulu olarak 1773 yılında açılmıştır. Okul, 1889 yılında gerçekleştirilen bir düzenleme ile Mühendishane-i Bahr-i Hümayun adını almıştır.[73]

Baron de Tott'un gayretleri sonucu 1773'te kurulan mühendishanenin ilk hocaları Cezayirli Seyyid Hasan ve Seyyid Osman Efendi idi. Baron de Tott ile aslen İskoçyalı olup Müslüman olduktan sonra Mustafa ismini alan Kompell mühendishanede ders veren ilk Avrupalı uzmanlardı.[74]

---

[71] Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 49; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 183; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 68

[72] Ergin, Maarif Tarihi, C.I-II, s. 62; Shaw, *Between Old and New, s. 9, Uzunçarşılı, Tarih,* C.IV, s. 480; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 68

[73] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 282

[74] Avigdor Levy, "*The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army 182639*", **İJMES** 2(1971), s. 32; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 201-202; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 49; İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye

Baron de Tott 1775'te Fransa'ya döndükten sonra, diğer Fransız uzmanlar mühendishanede çalışmaya devam etmişlerdir. Halil Hamid Paşa döneminde yeniden reorganize edilen Mühendishanede, 1782'de binbaşı rütbesinde bir Fransız subayı olan Truguet'in deniz tabiyesi (teknik, harp tekniği), Fransız elçiliğinde görevli Tondo'nun ise hendese dersleri verdiği müşahede olunmaktadır.[75] Halil Hamid Paşa döneminde Fransa'dan getirilen ve istihkâm ve kale mühendisi olarak mühendishanede çalışan bir diğer Avrupalı uzman da Jean de Laffite Clave'dir (1750-1790).[76]

Avusturya ve Rusya ile başlayan savaşlardan sonra, 1788'de Fransız uzmanların geri çağrılması üzerine, mühendishanedeki mesleki-teknik eğitim ve öğretim, 1792'de barış yeniden sağlanıncaya kadar büyük ölçüde durmuştur.[77]

Diğer taraftan, ilmiye zümresi mensuplarının, bu ilk mühendishane karşısında olumlu tavır ortaya koyarak, daha önce kurulan hendesehaneye nazaran, bu organize eğitim kurumunda daha aktif rol aldıkları söylenebilir. Nitekim Mühendishanedeki teorik derslerin bir bölümünü ilmiye zümresi mensupları vermiştir. Mesela, Gelenbevi İsmail Efendi (1730-1791) bu okulda uzun süre hocalık yapan ilmiye zümresi

---

Teşkilatı, (Ankara 1988), s. 506-507; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 482. Macar asıllı ve Fransız uyruklu bir Fransız Topçu subayı olan Baron de Tott (1750-1793) incelemelerde bulunmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti hizmetine girmiş, yeni istihkâm ve topçu kıtalarının teşkilinde ve bunların eğitiminde önemli rol üstlenmiştir. Top dökümhanesini reorganize etmiş ve mühendishanede çeşitli konularda dersler vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 50; E.Z. Karal, *"Tanzimat'tan Evvel Batılılaşma Hareketleri"*, **Tanzimat I** (1940), s. 21-22; Ergin, Maarif, C.I-II, s.315

[75] Shaw, Between Old and New, s. 10-11, 144-146, 154-158; Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 507-508; Adıvar, Osmanlı Türklerinde ilim, s. 203, Fransız uzmanların ders notlarının bazıları Türkçeye çevrilerek basılmıştır. Mesela, Truguet'in "Usulü'l-maarif fi vecb-i tasnif-i sefain-i donanma" isimli eseri bunlardan biridir. Bu eser 1787'de basılmıştır. Geniş bilgi için bakınız; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s.485

[76] Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 508; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 485-486; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 204; Clove mühendishanede bulunduğu dönemde "Usülü'l-maarif fi tertibi'l-ordu" adıyla Türkçe bir eser hazırlamış ve bu kitap 1786'da İstanbul'da Fransa elçiliği matbaasında basılmıştır. Bakınız; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 204; Shaw, Between Old and New, s. 158-159

[77] Shaw, Between Old and New, s. 11, 145, 154-155, 158-159; Lewis, Modern Türkiye'nin doğuşu, s. 50-51; Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 508-531; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, 485, Ergin, Maarif, C.I-II, s. 317; Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 16

mensuplarından biridir. Bir diğer ilmiye zümresi mensubu olan Kasabbaşızade İbrahim Efendi ise mühendishanede hem hocalık hem de yöneticilik yapmıştır.[78]

1788'de Fransız uzmanların ayrılmasından sonra, ilmiye zümresi mensuplarının mühendisbanedeki etkinliği daba da artmıştır. Kasabbaşızade İbrahim Efendi mühendisbanede yönetici olarak çalışmış; ayni şekilde Gelenbevi İsmail Efendi, Palabıyık Mehmet Efendi ve Bahar Efendi gibi birçok ilmiye zümresi mensubu uzun süre baş hocalık görevinde bulunmuşlardır.[79]

Fransız subay ve teknisyenlerin görev aldığı okulda, Batı dili olarak Fransızca ilk kez bir Osmanlı kurumunda eğitim dili olmuştur. İlk önce Tersane-i Amire yakınlarında açılan deniz mühendisbanesi daha sonra farklı yerlerde eğitim faaliyetlerini sürdürmüş, 1846 yılında ise Heybeliada'ya taşınmıştır.[80]

Kısaca ifade etmek gerekirse askeri-teknik alanda uzun soluklu eğitim veren mühendisbane, Müslüman olan Avrupalı uzmanların yanında Gayrimüslim teknik elemanlar ile ilmiye zümresi mensuplarının katkısıyla gelişmiştir. Mahmut II. devrinde de aynı şekilde birçok ilmiye zümresi mensubunun mühendisbanede görev aldığı müşahede olunuyor. Mesela, Gelenbevizade Mehmet Emin Efendi bunlardan biridir.[81]

Mühendishane-i Berri-i Hümayun (1796)

Selim III., 1792'de Avusturya ve Rusya ile yapılan barış anlaşmalarından sonra, askeri alanda daha önce başlatılan reform girişimlerini yaygınlaştırmaya yönelmiştir. Selim III. devri başlarında 1790'da İsveç ve Fransa'dan mühendis ve askeri uzmanlar getirilerek tophane ıslah edilmiş; 1792'de ise

---

[78] Abdülkuddüs Bingöl, Gelenbevi İsmail Efendi, (M.E.B.), s. 19; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 486; Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 508, 530; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 203-204; Shaw, Between Old and New, s. 158-159

[79] Ergin, Maarif, C.II, s. 317; Uzunçarşılı, Tarih, C.IV, s. 486; Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 531, Shaw, Between Old and New, s. 158-159

[80] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 282-283

[81] Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 543

humbaracı ve lağımcı ocağındaki askeri birlikleri eğitmek üzere Halıcıoğlu'nda yeni bir humbarahane kurulmuştur.[82]

Osmanlı ordusuna nitelikli subay ve teknik eleman yetiştirmek üzere Selim III. devrinde gerçekleştirilen reform teşebbüslerinden biri, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ile lağımcı ve humbaracı ocağı kışlalarının bulunduğu tersane sahası içinde Hasköy'de, 1796 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun adıyla yeni bir okul açılmasıdır.[83]

İlk kurulduğu dönemde sınırlı bir eğitim ve öğretim kadrosu ile faaliyet gösteren mühendishanede 40 öğrenci, dört öğretmen ve bir baş hoca bulunuyordu. Dört ayrı dala ayrılan öğrenciler programda yer alan askeri-teknik konuların yanında hat, resim, geometri, cebir, Arapça, Fransızca ve Kur'an okuma ve yazı dersleri de görüyorlardı.[84]

Diğer taraftan, ilk kurulduğu dönemden itibaren mühendishanenin yönetimini ilmiye zümresi mensupları üstlenmiştir. O dönemde, ilmiye zümresi mensupları arasında saygın bir konumda olan müderris Abdurrahman Efendi mühendishaneye ilk müdür olarak tayin edilmiş ve 19. yüzyılın başlarına kadar bu görevde kalmıştır. Selim III. devri sonlarından itibaren 1815'e kadar okulun müdürlüğünü yapan Hüseyin Rıfkı Efendi de aynı şekilde bir ilmiye zümresi mensubu idi.[85]

Yöneticilik görevi yanında, Arapça, Kur'an, hat, yazı, coğrafya dersleri ile hendese ve matematik de okutan ilmiye zümresi mensupları, mühendishanede görevli yabancı uzmanlarla birlikte önemli bir etkinliğe sahip olmuşlardır. Böylece devletin ihtiyaç duyduğu askeri-teknik personeli yetiştirmek üzere, ilmiye zümresi mensupları Avrupalı Müslüman ve Gayrimüslim uzmanlarla aynı kurumda çalışıp,

---

[82] Ergin, Maarif, C.I-II, s. 62, 326

[83] Ergin, Maarif, C.I-II, s. 327; Shaw, Between Old and New, s. 146-149; Levy, New Ottoman Army, s. 32

[84] Shaw, Between Old and New, s. 146-148

[85] Shaw, Between Old and New, s. 146-149, 438

yönetimle işbirliği yaparak önemli bir fonksiyonu yerine getirmeye çalışmışlardır.

Mahmut II. devrinde birkaç defa reorganize edilen mühendishane uzun süre ilmiye zümresine mensup Ali Efendi ile İshak Hoca'nın nezareti altında faaliyet göstermiştir.[86] Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Avrupa usulüne göre kurulmuş bir kara harp okuludur. Bu okulda, öncelikli olarak topçuluk, haritacılık ve istihkâm eğitimi veriliyordu. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde okulun geleneksel Osmanlı ve Batı karışımı bir nitelik taşıdığı öne sürülebilir.[87]

Mekteb-i Tıbbiye (1827)

Sultan Mahmut II.'nin, mesleki-teknik öğrenim alanında gerçekleştirdiği reform girişimlerinden biri, modern tıp eğitiminin esasını oluşturan öncü kurumun tesis edilmesi olmuştur. Osmanlı ordusuna nitelikli Müslüman hekim yetiştirmek üzere, Mehmet Ali'nin Mısır'da bir tıp okulu tesis etmesinden hemen sonra, 1827'de İstanbul'da da Tıphane-i Amire adıyla yeni bir okul açıldı. Bu dönemde, Osmanlı Devletindeki sivil hekimler, geleneksel eğitim kurumlarından biri olan ve ders kitapları İbni Sina'nın eserlerine dayanan Süleymaniye Tıp Medresesinden yetişiyordu.[88]

Modern tıp eğitim kurumlarının teşekkülüne ilmiye zümresi mensupları ciddi manada katkıda bulunmuşlardır. Modern tıp eğitiminin öncülerinden olan Şanizade Ataullah Efendi, cerrahhanede yöneticilik görevinde bulunan müneccimbaşı Osman Saib Efendi, 1838'de tıp mektebinin reorganize edilmesinde rol alan Abdulhak Molla ve Mustafa Behçet Efendi Süleymaniye tıp medresesinden yetişen ilmiye mensupları idiler.[89]

---

[86] Ergin, Maarif, C.I-II, s. 328-330

[87] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 282

[88] Roderic H. Davision, Davision, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. (Princeton *1963) University Press, s. 27; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 85; Levy, New* Ottoman Army, s. 32; Ergin, Maarif, *C.I-II, s. 336*

[89] Ergin, Maarif, C.I-II, s. 340; Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernizationl in the Time of Selim III and Mahmut II", Scripta Hierosolymitana, IX; Studies in Islamic History and Civilization, (Jerusalem 1961), s. 67

1827'de kurulan Tıphane-i Amire ve 1829'da açılan Cerrahhane 1832'de reorganize edilmişler ve daha sonra, 1838-39'dan itibaren Galatasaray'daki eski saray okulunda, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adıyla faaliyetlerine devam etmişlerdir. Avrupalı ve yerli birçok Gayrimüslim hocanın görev yaptığı bu okulda ilmiye zümresine mensup bazı hekimler de bulunuyordu. Mesela, anatomi dersleri okutan Osman Saib Efendi Mekteb-i Tıbbiye'de ders veren ilmiye zümresi mensuplarından biridir. Osman Saib Efendi'nin ve tıbbiyede görev alan diğer bir ilmiye zümresi mensubu olan Hafız Mehmet Efendi'nin tıp sahasında birçok telif ve tercüme eser yazmış oldukları biliniyor.[90]

1839'da Galatasaray'a taşınarak reorganize edilmesinden sonra, tıbbiye ilk mezunlarını 1843'te verdi. Tıbbiyenin ilk mezunları arasında, aslen ilmiye zümresi mensubu olup reform çağının Tanzimat döneminde siyasi ve idari alanda önemli rol oynayan bazı kişiler de yer alıyordu. Mahmut II. devrinin reform teşebbüslerine katkıda bulunan yüksek rütbeli ilmiye zümresi mensuplarından Abdulhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi bunlardan sadece biridir. Tıbbiye'den önce medrese eğitimi gören Hayrullah Efendi, tıp eğitimini tamamlayıp kamu görevi yaptığı dönemde Encümen-i Daniş, Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Meclis-i Vala gibi kurumlara üye olarak seçilmiş; 1857'de Maarif Nezareti kurulduğu zaman müsteşar olarak çalışmış ve daha sonra Tahran'da elçilik görevinde bulunmuştur.[91]

Mekteb-i Harbiye (1834)

Askeri teknik eğitim alanında Mahmut II. devrinde tesis edilen okulların sonuncusu 1834'de açılan Mekteb-i Ulum-ı Harbiye'dir. Teşekkül ve gelişme aşamasında, ilmiye zümresi

---

[90] Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vols. 1 and 2, Cambridge University Press, (1976, 1977), C.II, s. 48; Ergin, Maarif, C.I-II, s. 343-248

[91] Richard L. Chambers, "*The Ottoman Ulema and the Tanzimat*", Nikki R.Keddie (ed), **Scholars, Saints and Sufis**: Muslim Religious Institutions Since 1500, (Berkeley, Los Angeles and London, 1972), s. 9; Sbaw, Ottoman Empire, C.II, s. 48; Ergin, Maarif, C.I-II, s. 336-346

mensuplarının muhtemelen en az katkıda bulunduğu mesleki-teknik eğitim okulu Mekteb-i Harbiye olmuştur. Eğitime başladığı 1836 yılından itibaren bu okulun ilk hocaları mühendisbane mezunları, ordudan yetişen subaylar ve yabancılardan oluşuyordu.[92]

Mekteb-i Harbiye'nin ilk öğrencilerinin büyük bir bölümünü, 1834'de mühendishaneden nakledilen öğrenciler teşkil ediyordu. Harbiye'den mezun olan öğrencilerden bazıları ileri düzeyde eğitim almak, deneyim ve birikimlerini artırmak üzere Avrupa'ya gönderilmişlerdir. Bu öğrencilerin büyük bir bölümü, eğitimlerini tamamlayarak ülkeye geri döndükten sonra, Mekteb-i Harbiye'de hocalık yapmış, orduda subay olarak görev almışlardır.[93]

İlk dönemde ilmiye zümresi mensuplarının kontrolünde bulunan Harbiye'deki Arapça, Farsça ve ilmihal gibi dini nitelikli belirli derslerin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişip tekâmül eden müfredat içindeki ağırlığı gerilemiştir. Önceleri ilmiye zümresi mensupları tarafından okutulan Mekteb-i Harbiye'deki Farsça, Arapça, Türkçe hendese ve hesap gibi bazı dersler, 19. yüzyılın son çeyreğinde organize eğitim kurumlarından mezun olanlar ve subaylar tarafından verilmiştir.[94]

İlk açıldığı dönemde 4 yıl olan Harbiye'deki eğitim süresi daha sonra 3 yıla indirilmiştir. İlk kez eğitime Selimiye kışlasında başlayan Harbiye, daha sonra Maçka kışlasına taşınmıştır. 1863-1914 yılları arasında ise, Pangaltı'da inşa edilen Harbiye binasında faaliyet göstermiştir. Cumhuriyet devrinde ise Kara Harp Okulu adıyla Ankara'ya taşınmıştır.

---

[92] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A), Hatt-ı Hümayun Tasnifi (H.H.), 50919; Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 26; Shaw, Otoman Empire, C.II, s. 48; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 85; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 190; Ergin, Maarif, C.I-II, *s. 355-364; Levy, New Ottoman Army, s. 33-36; Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (B.O.A), Maliyeden Müdevver tasnifi (M.M.), 90-02

[93] Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 26; Shaw, Ottoman Empire, C.II, s. 48; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 85; Ergin, Maarif, C.I-II, s. 363

[94] Ergin, Maarif, C.I-II, s. 355-358; Levy, New Ottoman Army, s. 33-36; Salname-i Devlet-i Aliyye, 1268-1295 yılları arası; 1316 yılı Maarif Nezareti Salnamesi

Mahmut II. tarafından kurulan tıbbiye ve barbiye, askeri alanda olduğu kadar bürokrasiye de birçok nitelikli eleman kazandırmıştır. Yöneticilerin ciddi ve devamlı girişimleri sonucu tıbbiye ve barbiye mezunları arasında birçok reformcu devlet adamı yetişmiştir.

Harbiye ve Harbiyeliler, II. Meşrutiyet, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sürecinde Türk siyasi bayatında üstlendikleri rolle Osmanlı devletinin kaderine egemen olmuşlar ve topluma yön vermeye çalışmışlardır.[95]

---

[95] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 284-285

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERN EĞİTİM SİSTEMİNİN GELİŞMESİ

Tanzimat Sonrası Modern Eğitim Sistemindeki Okullar

Askeri-teknik eğitim kurumları Tanzimat öncesi modern eğitim sistemi içinde önemli bir yer edinmişti. Tanzimat sonrası dönemde, yüksek askeri-teknik okullara nitelikli öğrenci yetiştirten ortaöğretim kurumları açıldı. Ayrıca, bürokraside ve taşrada idari görev alacak personeli eğitmek; farklı uzmanlık alanlarında ve değişen toplumsal yapı içinde ortaya çıkan mesleklerde uzman ihtiyacını karşılamak için sivil mesleki-teknik okullara ağırlık verilmiştir. Eğitimin taban ve tavanında, II. Abdülhamit devri sonlarına kadar, belirli istisnalar dışında, ciddi anlamda bir düzenleme görülmez. Temel eğitim, İttihat ve Terakki yönetimi sonlarına kadar, meşihat makamına bağlı olarak kaldı ve II. Abdülhamit döneminde açılan "cedid" iptidai mektepler dışında bütünüyle geleneksel yapısını muhafaza etti. Üniversite birikimi ve geleneği ise, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki kısa süreli dersler dışında, 20. yüzyılın başına kadar hiçbir şekilde oluşmadı.

Osmanlı yönetiminin Avrupa devletleriyle olan ilişkileri geliştirme çabası farklı alanlarda önemli sonuçlar doğur-

muştur. Bütün bunlar bir değişim arzusunun tezahürüdür. Bu değişmeyi, yargı ve eğitim gibi tamamen ilmiye zümresi mensuplarının tekelinde bulunan alanlara kadar genişletmek, reform çağının Tanzimat öncesi döneminde oldukça zordu. Bu alanlar, Batıdan gelen köklü değişmelere sahne olmadı. Bununla birlikte, reform çağının Tanzimat öncesinde geleneksel eğitim kurumlarının rol ve etkinliğini azaltmaya yönelik bazı değişmeler gözlemlenmektedir.[96]

Reform çağının 1770-1830 yılları arasındaki birinci periyodunda ihtiyaçlara cevap verecek nitelikli elemanlar yetiştirmek üzere, geleneksel kurumların dışında deniz ve kara mühendis mektebi ile tıbbiye ve harbiye gibi mesleki-teknik eğitim okulları açıldı. Geleneksel eğitim sisteminden yetişen ilmiye zümresi mensupları, idarecilik fonksiyonları yanında, eğitim ve öğretim elemanı olarak bu okullarda görev aldı. Fakat daha sonra modern eğitim kurumlarında mezun olan uzmanlaşan elemanlar geleneksel sistemden gelenlerin yerini almaya başlamıştır. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında mühendis ve tıp okullarında önemli fonksiyonları üstlenmiş olan geleneksel kurumlardan mezun olanlar, Tanzimat döneminde, uzmanlaşmış elemanların yetiştirilmesiyle bu alanlardan tamamen çekilmişlerdir. Buna karşılık, geleneksel eğitim kurumlarından mezun olanlar, teknik ve askeri eğitim dışındaki diğer eğitim kurumlarında daha geç ve yavaş bir nüfuz daralmasına uğramışlardır.[97]

Tanzimat döneminin başında, askeri ve mesleki-teknik okullar müstesna, imparatorluğun eğitim sisteminin öğretim ve idari kadrosunun büyük ekseriyeti geleneksel eğitim kurumlarından eğitim görenlerden oluşuyordu.

[96] Shaw, Ottoman Empire, C.II, s. 49

[97] Uzmanlaşmış elemanların yetişmesine paralel olarak, 19. yüzyılın ortalarına doğru ilmiye mensuplarının tıp ve diğer askeri teknik okullardaki etkinliği giderek azalmış, yüzyılın sonunda ise belirli konulara inhisar etmiştir. İlmiye zümresi mensupları askeri, mesleki-teknik okullarda dini ağırlıklı dersler dışında bazı spesifik dersleri de vermişlerdir. Bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye, (h.1272), s. 111-112; Salname-i Devlet-i Aliyye, (h.1280), s. 81-82; Salname-i Devlet-i Aliyye, (h.1281). s. 78-79; Salname-i Devlet-i Aliyye, (h.1285), s. 81-82; Salname-i Devlet-i Aliyye, (h.1286), s. 95-96, 101-107; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1294), s. 346-347, 352-353, 355-362.

Reformist devlet adamları, modern eğitim kurumlarını geliştirip yaygınlaştırmak için, geleneksel eğitim sisteminden yetişenlerin sözlü, yazılı ve fiili katkılarıyla sağlayacağı desteğe büyük ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle, Tanzimat döneminin ilk yıllarında, modern eğitim sisteminin en üst makamı olan Maarif Nezaretine bir ilmiye zümresi mensubu atanmıştır.[98] 1838-1839'da rüştiye mekteplerinin kurulduğu ilk aşamada, Mekteb-i Maarif-i Adliye Nazırı unvanı ile rüştiye mektepleri müdürlüğüne atanan Mehmet Es'ad Efendi de geleneksel eğitim kurumlarından mezun olmuştu, yani bir ilmiye mensubu idi.[99]

Bu ihtiyaca binaen, modern eğitim kurumlarının şer'i esaslara uygunluğunu ve meşruiyetini sağlamak için, aynı zamanda geleneksel eğitim kurumlarından mezun olmuş ilmiye mensuplarından daha fazla istifade etmek üzere, ilk rüştiyeler genellikle medrese ve camilere bitişik mekânlarda veya yakın çevrelerinde kurulmuşlardır. Tanzimat döneminin ilerleyen yıllarında bile, ilköğretimden yüksek öğrenime kadar, modern eğitim sisteminin her seviyesindeki okullarda idari, eğitim-öğretim kadrosunun önemli bir kısmının geleneksel sistemin ürünü ilmiye mensuplarından oluşması, yeni eğitim kurumlarını geniş halk kesimleri arasında meşruiyetini sağlama ve eleman açığını giderme gibi pratik çözüm arayışından kaynaklanmaktadır.[100]

Merkezi yönetimi güçlendiren ve fonksiyonel farklılaşmayla sonuçlanan idari, mali, eğitim ve yargı alanındaki Tanzimat reformları, 1839-1876 yılları arasında geleneksel eğitim sisteminin daralan rol ve gerileyen nüfuz kaybını I. Meşrutiyet döneminde daha fazla hızlandırmıştır. Aksine modern eğitim kurumları il ürünlerinin sistem üzerindeki ağırlığı giderek daha belirgin hale gelmiştir.

---

[98] Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1295), s. 35-42; Tanzimat döneminde, ilmiye mesleğinden yetişip Bab-ı Ali hizmetine geçen Cevdet Paşa Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur.
[99] Heyd, Ottoman Ulema, s. 68; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1295 yılı), s. 36-37.
[100] *Bilgi için bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1269), s. 87-88;* Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1271), s. 104-105; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1272), s. 113; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1275), s. 91-92; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1280), s. 83-85, 123-127; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1281), s. 124-130; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1285), s. 89-96; Salname-i Devlet-i Aliyye (h.1295). s. 252-261; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (B.O.A), İrade-Meclis-i Vala (İ.M.Vala), No: 16285

Temel Eğitim ve Ortaöğretim Kurumları

İbtidai Mektepler

İlmiye zümresi mensuplarının kontrolünde bulunan, geleneksel usullerle dini konuların öğretildiği sıbyan mektepleri, reform çağının Tanzimat öncesi döneminde herbangi bir şekilde ıslah edilmeden, Müslümanlar için temel eğitim vermeye devam ediyordu. Mahmut II. döneminde sıbyan mekteplerinin askeri ve mesleki-teknik okullara öğrenci hazırlaması mümkün görünmüyordu. Bu nedenle, modern eğitim sisteminin temel eğitimde başlatılması gerekiyordu, fakat Mahmut II. bunun ihtiyatla ve ilmiye zümresi mensuplarının tepkisini çekmeyecek tarzda yapılması gerektiğine inanıyordu. Böylece, modern eğitim sisteminin hedefleri ile temel problemleri aşağı-yukarı Tanzimat'ın ilanından önce tespit edilmiş bulunuyordu.[101]

Osmanlı İmparatorluğunda modern eğitim sistemini teşekkül ettirmek üzere başlatılan ilk ciddi girişimlerin Mısır'daki Mehmet Ali Paşa örneğini izleyen Mahmut II. (1801-1839) dönemine ait olduğu öne sürülebilir. Mahmut II., 1824 yılında sıbyan mektepleri hakkında bir ferman yayımlayarak temel eğitim alanında değişime yönelik ilk ciddi girişimi başlatmış oluyordu.[102]

---

[101] Shaw, Ottoman Empire, C.II, s. 106

[102] Mahmut II.'nin yayınladığı fermanın temel eğitime yönelik ifadeleri şöyledir: "Cümleye malumdur ki ümmet-i Muhammed'im diyen kaffe-i ehl-i İslama göre ibtida şerait-i İslamiyye ve akaid-i diniyyesini öğrenip bilmek bade iktisab-ı maişet içun hangi dirliğe sülük edecek ise etmek velhasıl her bir şeyden evvel zaruriyyat-ı diniyyeyi öğrenmekliği umur-ı dünyeviyyenin cümlesine takdim eylemek lazım iken bir zamandan beru ekser nâs analarının ve babalarının seyyiesi olarak kendileri cahil kaldıkları misillü evlatlarının cahil kalmasını dahi düşünemeyerek ve rezzâk-ı alem olan hak sübhanehu ve teala hazretlerine adem-i tevekkül ile heman akçe kazanmak daiyesine düşerek çocukları beş-altı yaşına vardığı gibi mektepten olup ehl-i hıref yanına şakirtliğe verdiklerinden o makule sabiler küçükten cehaletle büyüyüp sonra dahi okuyup öğrenmekliğe heves etmediklerine binaen...fimabad herkes evlatlarını mürahik derecesine varmadıkça ve ilmihal ve şerait-i İslamiyyesini layıkıyla teallüm etmedikçe mektepten alıp ustaya vermemek ve mürahik olup ustaya vermek derecesine geldikte ...", Sahaflar Şeyhi-zade Mehmed Es'ad Efendi, **Tarih-i Es'ad**, İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, TY, No: 6004, Vr., 78-a-80-a

Hükümleri sadece İstanbul'da geçerli olacak olan bu ferman, bir mecburi eğitim yasası olarak kabul edilemez. Çocukların sıbyan mekteplerine devam etmelerini sağlamak üzere dini ve hukuki bazı müeyyideler getiren bu fermanın, temel eğitimin yapısında ve geleneksel amaçlarında hiç bir yeniliği içermediği, fakat çocuk eğitimi konusunda devletin doğrudan ilgisini beyan ederek, klasik dönemdeki eğitim sisteminden ayrılışa ima edip daha sonraki reform girişimlerine öncülük ettiği söylenebilir.

1838'de Meclis-i Umur-ı Nafia'nın temel eğitim sistemi alanında hazırladığı plan Mahmut II. döneminde sıbyan mekteplerinin ıslahı ile ilgili ikinci bir reform teşebbüsü olarak kabul edilebilir. Devletin yeniden yapılanmasında ve reformların gerçekleştirilmesinde eğitim sisteminin reorganize edilmesini önemli bir vasıta olarak gören siyasi otorite, Tanzimat döneminde ve sonrasında sıbyan mekteplerini reforme etmede başarılı olamamıştır. Temel eğitimdeki okullar ağı, I. Meşrutiyet dönemi ve hatta 20.yüzyılın başına kadar şeyhülislam makamının kontrolünde ve ilmiye zümresi mensuplarının nüfuz alanı içinde dini eğitim veren kurumlar olarak kalmışlardır. Mamafih, Tanzimat döneminden itibaren sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve iptidai adıyla modern temel eğitim okullarının kurulması için bir dizi reform girişimleri oldu. Nitekim Sultan Abdülmecit yönetime geçtikten kısa bir süre sonra başlatılan teşebbüs bu girişimlerden biridir.

1845'te Sultan Abdülmecit'in yayınladığı hatt-ı hümayunu müteakiben eğitim reformunu müzakere edip hayata geçirmek üzere kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkatin hazırladığı rapor bir devlet üniversitesini (Darülfünun), ilk ve orta dereceli okullar sistemini ve sürekli bir Meclis-i Maarif-i Umumiye öngörüyordu. Darülfünun'un, ilk ve ortaöğretimdeki okullar ağının kurulması başarılması uzun yıllara yayılan ve birçok engellerle karşılaşan zor bir hedefti. Nitekim Darülfünun'un temelleri atıldı, fakat duvarları daha bir kaç ayak yükselmiş iken inşaatı durdurulmuştur.

Rüştiyelerin kurulması da çok yavaş oldu.[103] Bu dönemde tamamen ilmiye zümresinin kontrolünde bulunan sıbyan mekteplerinde ise herhangi bir yenileşme gerçekleştirilemedi.[104]

1845'ten itibaren Abdülmecit tarafından başlatılan eğitim reformu ile rüştiyelere öğrenci yetiştirecek temel eğitim kurumları olan sıbyan mekteplerinin öğrenim süresi dört yıl olarak kabul edildi. Geleneksel derslerin yanında Türkçe ve yazı derslerinin kabul edildiği sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti kondu ve temel eğitim zorunlu hale getirildi. Fakat yeterli mali kaynak sağlanamaması ve ilmiye zümresi mensupları dışında temel eğitim kurumlarında görev alacak yeterli sayıda nitelikli eğitim-öğretim elemanı bulunmaması nedeniyle reform teşebbüsleri olumlu netice vermedi.[105]

---

[103] Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 113. Cevdet Paşa, bu dönemde eğitim alanında yapılmak istenilen reformlar konusunda şu açıklamada bulunmaktadır: "Maarif-i umumiyyenin memalik-i mahrusada neşr ü tamimi maksadıyla mukaddema Dersaadet'te bir muvakkat meclis-i maarif teşkil olunmuş idi ki ol vakit Arif Hikmet Beyefendi dahi sudurdan olduğu halde bu meclisin azası idi. *Bu mecliste üç layiha kaleme alınmış idi. Biri* mekatib-i sıbyanın ıslah-ı ahvaline ve suver-i talimiyesinin tarifatına ve diğeri mekatib-i rüştiye namıyla derece-i saniyede olarak müceddeden mektepler küşadına ve üçüncüsü ulum-ı âliye tahsiline mahsus olmak üzere bir darülfünun inşa ve küşadına dairdir. Bu layihaları okudum. Tahsil-i ulumun derecat-ı selasesine dair pek güzel ve meşruh ve mufassal layihalardır. Meclis-i mezkur bu üç *layihayı tanzim ile ifa-yı vazife ettikten sonra* dağıldı. Ve mezkur layihaların münderecatını bi'l-müzakere icra ettirmek üzere bir daimi *meclis-i maarif-i umumiye teşkil edildi.* Bunun riyasetinde bir müddet sudurdan Vakanüvis Es'ad Efendi bulundu. Badehu Hekimbaşı Abdülhak Efendi reis oldu. Ve bu meclisin azasından Kemal Efendi'ye mekatib-i umumiye nezareti ilave-i memuriyet buruldu. Mecliste bi'l-müzakere karar verilen hususât anın vasıtasiyle icra edilir idi. ", Ahmet Cevdet, Tezakir, (4 cilt) Yayınlayan Cavid Baysun, TTK, (Ankara 1986), No: 40-Tetimme, s. 37

[104] "Mezkûr layihaların ahkâm-ı münderecesine nazaran ibtida mekatib-i sıbyanın usul-i talimini ıslah lazım gelir idi. Lakin mekatib-i mezkure Evkaf-ı hümayun nezaretine merbut olup oradan irtibatını fekk etmek olvaktin bükmünce müte'assir ve oradan münfekk olmadıkça bunların ıslah-ı ahvali müteazzir idi.", Cevdet, Tezakir, No:40, s. 38; "Mekatib-i rüşdiyye küşad ile tarik-i terakkide bir adım ileri atıldı. Lakin işin ortasından başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtida mekatib-i sıbyan ıslah olunup da anlardan yetiştirilecek çocuklar için mekatib-i rüşdiyye küşad olunmak lazım gelirken mekatib-i sıbyan bali üzere kaldı.", Cevdet, Tezakir, No: 112, s. 11; Okumuş, Tanzimat, s. 338-339

[105] "Zikrolunan lâhiyaların ahkâmına nazaran Mekâtib-i Sıbyandan çıkan şakirdân iki sene kadar Mekâtib-i Rüşdiyye'de okuduktan sonra Darü'l-fünûn'a

1857'de Maarif Nezaretinin kurulmasından 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasına kadar geçen 12 yıllık bir zaman diliminde göze çarpan bir gelişme olmadı. Mecburi temel eğitimi kabul eden Maarif Nizamnamesi her mahalle ve köyde birer sıbyan mektebi bulunmasını ve hocaların Darülmuallimin mezunu olmasını öngörüyordu.[106]

1868'de açılan Darülmuallimin-i Sıbyan daha ilk mezunlarını vermediği halde, 1869 tarihli Maarif Nizamnamesinde temel eğitim okullarına modern eğitim almış hocaların tayin edilmesinin tasarlanması, tedrici olarak nüfuzu daralan ilmiye zümresi mensuplarını sistemin dışına itecek bir teşebbüstü. Darülmualliminin eğitim-öğretim kadrosunun büyük çoğunluğunun ilmiye mensubu olması, bu okula devam eden ve mezun olan öğrencilerin sayısının azlığı, ayrıca büyük bir kısmının daba önce medrese eğitimi aldığı göz önünde bulundurulursa, bu girişimin zümre üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığı söylenebilir.[107]

gidecekler idi. Ancak Mekâtib-i Sıbyan ıslah olunamadığından Mekâtib-i Sıbyan'ın son senesinde okunacak dersleri (Mekâtib-i Umumiye Nazırı) Kemal Efendi Mekâtib-i Rüşdiyye'nin birinci [sene] dersleri olmak üzere tertip ve Dârülfünun'da okunacak bazı derslerin mukddimâtını dahi Rüşdiyye'nin son senesine ilave eyledi. Bu cihetle mutasavver olan Mekâtib-i Rüşdiyye'den daha mükemmel surette Mekâtib-i Rüşdiyye unvanıyla bir takım mektepler meydana geldi ve bunlardan ber tarafa menafi-i kesire busule geldiği inkâr olunamaz. Fakat Maarif-i Umumiye'nin esası Mekâtib-i Sıbyan olduğu halde onların ıslahatına henüz teşebbüs olunamamış idi". Cevdet, Tezakir, No:40, s.38. 1857'de Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla eğitim sistemini reorganize etmek amacıyla yeni plan ve tasarılar bazırlandı. Bu projede, 710 yaş grubundaki çocukların devam edeceği temel eğitim 5 sınıfa, ikinci kademedeki rüştiyeler ise 4 sınıfa ayrıldı. Bakınız, İrade-Dâhiliye, No: 23335; Okumuş, Tanzimat, s. 339

[106] Sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti erkekler için 610; kızlar için 711 yaşları arasıdır. Mahalle ve köylerde iki sıbyan mektebi bulunması halinde biri erkeklere, diğeri kızlara tahsis edilecekti. Okutulacak dersler: 1-Elifba, 2- Kur'an-ı Kerim, 3-Tecvid, 4-Ahlakla ilgili risaleler, 5-İlmihal, 6-Yazı talimi, 7-Fenn-i hesap, 8-Tarih-i Osmanî, 9-Coğrafya, 10-Malûmat-ı Nafia'dan ibaretti. Bakınız; Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK, (Ankara 1988), s. 6263. Bu müfredat, 1850'lerdeki programlardan farklı bir şey getirdiği söylenemez. 19. yüzyıl ortalarındaki sıbyan mektepleri müfredatı ile 20. yüzyılın başındaki programlarının birbirinden farklı olmadığı görülür. Bakınız; İrade-Dâhiliye, No:23335; 1316 yılı Maarif Salnamesi

[107] 1876'larda Darulmuallimindeki öğrenci sayısı 20-30'u aşmıyordu ve öğretmenlerin %7080'i ilmiye zümresi mensubu idi. Mesela 1868-1876 yılları arasında Darülmuallimin-i sıbyanda 30 talebe bulunurken, bu sayının 1876'da 25, 1877'de 32 olduğunu görüyoruz. Bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1285-1294 yılları arası

Diğer taraftan, 1869 Maarif Nizamnamesinden önce ve sonra sıbyan mekteplerinin inşa, tamir ve kırtasiye giderleriyle hocaların maaşlarının halka bırakılması devletin eğitime kaynak sağlayamadığını, bunun da pratikte reform girişimlerini olumsuz yönde etkilediği öne sürülebilir.[108]

1868'de İstanbul'da Darülmuallimin-i Sıbyan adıyla organize bir kurum açılmasına rağmen 1869 Nizamnamesinde öngörülen sıbyan mekteplerinin reforme edilmesi yahut "iptidai" adıyla modern usulde eğitim veren temel eğitim okulları tesis etmek üzere ilk fiili girişim ancak 1870'den sonra başlatılabilmiştir. Tanzimat dönemi içinde rüştiyelere öğrenci yetiştirmek üzere sıbyan mekteplerinin ıslah edilerek reorganize bir kurum haline dönüştürülmesi ve aynı zamanda iptidai adıyla modern ilkokulların açılması girişimleri çok sınırlı kalmıştır. 1876 yılına kadar modern eğitim veren iptidai okulların sayısı İstanbul'da sadece üç tane iken[109], bütün imparatorluktaki iptidai okullar ise 200'ü geçmiyordu.[110]

1876 Anayasası bir dereceye kadar modernize olmuş ve merkezileşmiş bir eğitim sistemi görüşünü tekrarlıyordu. Fakat merkezi yönetim, I. Meşrutiyet devrinde ilmiye zümresinin kontrolü ve nüfuz alanı içerisinde kalan medreselere ve temel eğitim okullarındaki dini eğitime ciddi olarak müdahale etmedi.

İlköğretimin ücretsiz ve mecburi olması esasını 1876 Anayasasıyla teyit eden Osmanlı yönetimi, I. Meşrutiyet döneminin başından itibaren sıbyan mekteplerini tedricen ıslah ederek modern metot ve yöntemlerin uygulandığı birer reorganize kurum haline getirmeye ve bunun yanında iptidai okullar ağını yaygınlaştırmaya büyük önem vermiştir. 1882'den sonra sıbyan mektepleri modern iptidailere dönüştürülmüş; yeni müstakil iptidai okulların açılmasına hız

---

[108] İrade- Dâhiliye, 23-335

[109] Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1293/1876 yılı; Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul (h. 1339), s. 134

[110] Bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1293-1295 yılları arası

verilmiş; bunların yanında ilk defa Abdülhamit devrinde öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere vilayet merkezlerinde Darülmuallliminler ve hatta kısa süreli öğretmen yetiştiren kurslar açılmıştır.[111]

Tanzimat dönemi sonunda bütün imparatorluktaki sıbyan ve iptidai mekteplerin sayısı 18,947 iken, I. Meşrutiyet'ten itibaren yüzyılın sonuna kadar 9649 adet yeni okul açılarak bu sayı 28,596'ya yükseltilmiştir. Bu okullar arasında 5138 adedi modernize edilerek modern usulde eğitim veren iptidailere dönüştürülmüştür. İmparatorluğun tamamında sıbyan mekteplerinde okuyan öğrencilerin sayısı ise 849,033 olarak tespit edilmiştir.[112] Tanzimat döneminden itibaren sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve modernleştirilmesi konusunda yönetimin hangi ölçüde başarılı olduğunu göstermesi bakımından şu toplama bakmak yeterli olabilir.

1895-1896'da İmparatorluktaki		1910-1911'de İmparatorluktaki	
Sıbyan Mektepleri	Öğrenci Sayısı	İptidai Mektep	Öğrenci Sayısı
28596	849033	4194	24069

I. Meşrutiyet döneminde, Tanzimat dönemine nazaran, temel eğitim alanında önemli gelişmeler sağlandığı söylenemez. Nitekim 1910'larda modern usullerle eğitim veren iptidai mekteplerin sayı 19. yüzyılın son çeyreğindeki sıbyan mekteplerinin beşte birine ulaşmamıştır. Bu durum geleneksel eğitim kurumlarında mezun olanların o dönemde temel eğitim alanındaki etkinliği ve nüfuzunun bir işareti olarak kabul edilebilir.[113]

---

[111] Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti, s. 209-211, 241, 219-220, 224-225.

[112] Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İptidaiye, Rüştiye, *İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'de Tahriri İcra Kılınan* ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphaneler İstatistiki 1310-1311 Sene-i Dersiye-i Maliyesine Mahsustur, s. 15

[113] Maarif-i Umumiye Nezareti 1310-1311 Mali Yılı İstatistiği, s. 5; Maarif-i Umumiye Nezareti İhsâiyat Kalemi, Nezarete Merbut Mekatib-i Umumiye ile

Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılı, eğitim sistemine yaklaşımda bazı temel değişmelere şahit oldu. Bu kısa dönemde, eğitim sisteminin, Cumhuriyet devri reformlarını hazırlayan modernizasyona dönüştüğü ifade edilebilir. Eğitim sisteminde yasal ve kuramsal reformlar gerçekleştirildi. Ziya Gökalp'ın liderliğini yaptığı bir grup İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticisi, genel olarak eğitim sisteminin ilmiye zümresinin nüfuz alanından çıkararak devletin kontrol ve denetimi altında olmasını önerdiler. 1916'da alınan bir kararla, daha önce Evkaf Nezaretine bağlı olan temel eğitim okulları Maarif Nezareti'nin kontrolüne geçti. Bunlara ilave olarak, 1329/1913'te çıkarılan muvakkat temel eğitim yasası, 1286/1869 ilk Osmanlı Maarif Nizamnamesinden sonra bu alanda hazırlanan en önemli kanun olarak yürürlüğe girdi. Yasayla bölge mahalli eğitim meclisleri kuruldu; böylece merkezi yönetim, mali ve eğitim-öğretim sorumluluğu mahalli idarecilere bırakıyordu. Ayrıca bu kanun, arsa, bina ve okulların inşası ve öğretmenlere maaş ödenmesi gibi tüm mali yükü şehir ve bölge halkına yüklüyordu. Pratikte bu, umumi temel eğitimde uzun bir süre daha başarı sağlanamayacağı anlamına geliyordu.

Rüştiye Mektepleri

Mahmut II.'nin, geleneksel eğitim sistemini kısa bir süre içinde modern kurumlarla değiştirmesi oldukça güçtü. Bu nedenle, Mahmut II., geleneksel eğitim sisteminden yana olanlarını tepkisiyle karşılaşmamak ve bu gruptakilerden daha çok yararlanmak için temel eğitimi tamamen ilmiye zümresinin kontrolünde bıraktı; yüksek öğrenim seviyesindeki askeri ve mesleki-teknik okullara öğrenci hazırlamak ve bürokrasiye nitelikli eleman kazandırmak üzere daha seküler müfredatı olan modern eğitim kurumları açmayı tercih etti.

Mekatib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüphane-i Umumiyenin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsâiyat Mecmuasıdır. (Darulhılafetü'l-aliyye 1334), s. 54

İlk rüştiye kabul edebileceğimiz Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839) Mahmut II. yönetiminin sonlarına doğru İstanbul'da Sultanahmet ve Süleymaniye Camilerinde açılmıştır.[114] Müdürlüğünü ve müfredatını ulemadan Es'ad Efendi'nin üstlendiği ortaöğrenim seviyesindeki bu ilk rüştiyelere karşı ilmiye zümresi olumsuz bir tepki göstermemiş, ancak pek fazla istekli de davranmamıştır. Zira bu okulların müdür ve hocalarına, öğrencilerine tahsis edilecek maaşlar zümrenin kıt mali kaynaklarından kesilerek ödenmiştir.[115]

Reformlarla birlikte reorganize kurumlarda görev alacak personel Mekteb-i Maarif-i Adliye'de, mütercim ve çevirmenler ise Mekteb-i Ulum-ı Edebiye'de eğitilmekteydi. Çalışan memurlar, bilgilerini arttırmak amacıyla Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye devam edebiliyordu. Dolayısıyla bu mektep, "Mekteb-i İrfan" adıyla da tanınmıştır.[116]

---

[114] C.Vaughn Findley, Ottoman Civil Officialdom. Princeton,(1989), s. 134; Shaw, Ottoman Empire, C.II, s.47; Ergin, Maarif, C.II, s. 324-341; İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi", Türk Tarih Vesikaları, C.I, sayı, 212-225 (1941), s. 215; Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti, s. 23-25

[115] Okulun maaş ve mahiye türündeki giderlerinin eski şeyhülislam Kadızâde Tahir Efendi'nin Dimetoka ve Lefkoşa'daki arpalık gelirlerinden temin edildiğini şu ifadeler teyit etmektedir: "Mekteb-i mezbura memur olacak Arabî ve Farisi ve yazı hocalarıyla lisan-ı ecnebi hocasına ve müdür ve hademe-i saire ve şakirdâna tahsis buyrulacak maaş ve mahiye ve masarif-i saireye medar olmak üzere şeyhülislam-ı esbak müteveffa Kadızade Tahir Efendi'nin her vecb-i arpalık uhdesinde iken münhal Dimetoka ve Lefkoşa kazalarında Dimetoka kazasının şehriye ikişer bin beş yüz kuruş mahiyesi altı mahta bir defa alınagelen on bin kuruş harc-ı babı ile Lefkoşa kazasının şehriye ikişer bin kuruş mahiye ve kezalik altı mahta bir defa mürettep olan on üçer bir beş yüz kuruş harc-ı babının bir seneliği cem'an bir yük üç bin kuruşa reside olmak hasebiyle... iş bu kazalar harc-ı babları mahiyeleri beher mah-marifet-i hazret-i fetva-penahi ile mahallelerinden istihsal olunup..." Bakınız; Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi, s. 216-224.

[116] Shaw, Ottoman Empire, C.II, s. 47; Maarif, İA^2, C.V, s. 903-904; Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi, s. 215; Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, s. 45; İmamzâde Es'ad Efendi'nin Mekâtib-i Rüştiye Nezaretine tayininden sonra küşad olunacak mekteplerden neşet edecek efendilerin aklâm ve devâirde istihdamı takarrur etmiş ise de bundan mukaddem aklama alınmış olan efendilere mahsus olmak ve rüştiye *tahsili derecesinde ders gösterilmek üzere Sultan Ahmet Cami-i Şerifi dâhilinde* "Mekteb-i Maarif-i Adlî" namıyla bir mektep küşad edilmiş ve bilahare "Maarif-i Adliye" ve "Ulûm-ı Edebiye" unvanlarıyla iki şubeye taksim edilmiştir. Devlet-i Osmaniye'de açılan ilk mekteb-i rüştiye işte budur." Bakınız; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 25-26.

Bu okullarda, dini içerikli derslerin yanında Fransızca, coğrafya, matematik gibi dersler de yer alıyordu. İlk rüştiye mektepleri olan bu kurumlarla Tanzimat'tan sonra yaygınlaşacak olan modern eğitim sisteminin temelleri atılmış oluyordu.[117]

Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Maarif-i Edebiye fonksiyonlarını tamamladıktan sonra yerlerini organize yeni mekteplere terk etti. 1857'de Mekteb-i Maarif-i Adliye idadisi'nin açılmasıyla Mekteb-i Ulum-ı Edebiye lağvedildi. Mekteb-i Maarif-i Adliye ise yerini 1862'de Mahrec-i Aklam'a bıraktı.[118]

Rüştiye mekteplerinin geliştirilip yaygınlaştırılması Mahmut II. döneminde mümkün olmamıştır. Sıbyan mektepleriyle medreselerde eğitimin devam ettirilmesi mümkün olduğu halde, toplumun bütün kesimlerini içine alan daha şümullü bir modern eğitim sistemi meydana getirmek üzere başlatılan ilk ciddi reform teşebbüsü 1840'lı yıllarda olmuştur.[119]

1845'te padişah Abdülmecit'in emri ile başlatılan eğitim reformu, temel eğitim alanında herbangi bir reorganizasyon gerçekleştirmeden, sıbyan mektepleri, rüştiyeler ve Darülfünun (üniversite)'dan meydana gelen üç kademeli bir eğitim sistemi öngörüyordu.[120]

---

[117] Sbaw, Ottoman Empire. C.II, s. 47

[118] Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi, s. 216; Ali Koçer, Modern Eğitimin Doğuşu ve gelişimi, M.E.B. (İstanbul 1991), s. 45. "İş bu mektep şubelerinde ikmâl-i tahsil eden efendilerin devâir ahkâmına icrâ-yı memûriyetleri nizamı iktizasından bulunduğundan arzularına göre muhtelif devâire tayin olunmaları emsaline sebeb-i şevk ve gayret olmuş ve bu suretle ahalide maarife rağbet tezyîd edilmiştir. Devâir-i Devlete girecek efendilerin mekteplerden neşet edilmiş olması şart kılındığından Mekteb-i Maarif-i Adliye'den yetişen efendilerin aklama yerleşerek hallerine ve iktidarlarına göre nâhil-i refâhiyet olmasını ve daha mukaddem Sultan Mahmud Adlî tarafından küşâd edilmiş olan Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinden etıbba ve zabitan yetişerek az vakit zarfında rütbe ve maaşça terakki ve tereffüh eylemesini gören ahali de tahsil-i maarif içun bir intibah hâsıl olmasıyla vaktiyle mecburi tutulan tahsil-i İbtidâî bu sıralarda asar-ı fi'liyyesini ihsas etmeye başlamış ve binaenaleyb bükümet bu bususu itimat ve ciddiyetle mülâhazaya lüzum görmüştür." Bakınız; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 26-27

[119] Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 44-45, Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 134

[120] Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 45; Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 134; Engelhard, Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı

Eğitim reformunun ilk etapta çok yavaş ilerlediği ve rüştiyelerin dışında bu teşebbüslerin birçoğunun uzun süre gerçekleşmediği görülür. Bu dönemde Darülfünun'u kurup geliştirmek mümkün olmamış, rüştiyeler ise sıbyan mekteplerinin ikinci kademesi seviyesinde oldukça yavaş ilerlemiştir. Temel eğitimdeki sıbyan mektepleri olduğu gibi kalmıştır.[121]

Es'ad Efendi Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin açılışından itibaren Rüştiye Mektepleri Nazırı olarak görev yapmıştır, fakat henüz rüştiye mektepleri mevcut değildi. Bu nedenle asıl rüştiye teşkilatı 1847'de Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasından sonra teşekkül etmeye başlamıştır.[122]

Dini temel eğitimle askeri ve mesleki-teknik yüksek öğrenim arasında köprü vazifesi üstlenecek olan rüştiyeler, Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla, ilk defa 1847 yılında İstanbul'da açılmıştır.[123] Öğretmen ihtiyacının ciddi

(1825-1882), (Mütercim: Ali Reşad), (İstanbul 1328), s. 73-74, Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 113; Cevdet, Tezakir, No:112, s. 10, Tezakir, No:40, s. 37

[121] Engelhard, eğitim reformu alanındaki bu gelişmeleri şöyle açıklamaktadır: "Sultan Abdülmecit Maarif-i Umumîye hakkındaki arzularını yerine getirmek üzere terbiye ve tedrisat-ı umumîye programı hazırlamak için heyet-i mahsusa teşkil edildi. Bilahare mecâlis-i âliy-i hükümette mühim bir vazife ifa edecek olan Fuad Efendi bu fikrin mürûc ve rehberi oldu. Heyet-i mezkûrenin müzakeratı neticesinde mühim bir kanun neşr edildi. Bu kanun bir Dârülfünun'u Osmanî tesisini ve mekâtibin mümkün mertebe ulema yedinden alınıp hükümet idaresine verilmesini tazammun ediyordu. Mekâtib-i iptidaîye haliyle ibkâ ve tahsili-i ibtidâiyenin meccanî ve mecburî olduğu ilân edildi. O zamana kadar mevcud olmayıp tahsil-i tali, Rüşdi denilen mekâtib-i mahsûsada kezalik olacakdı. Medreselerdeki tahsil-i âliye gelince; tedris edilen mevâddın vüs'âtı ve mahiyet-i diniyesi hasebiyle ancak pek mahdut talebenin müstefîd olabildiği bu derece-i tahsilin ıslahını, yani hey'et-i ulemanın inhisar-ı kadimini birden bire kırıp kaldırtmayı düşünecek zaman henüz hulûl etmemişti. Kânun-ı cedid yalnız Mahmud-ı sânî zamanında tesis edilen mekâtib-i mahsusaya ve bilhassa memur olacak gençler içun açılmış Sultanahmet ve Süleymaniye Camiileri'ndeki dersleri, Mekteb-i Tıbbiye ile Mekteb-i Harbiye'yi ıslah ediyordu. Bu kanun ahkâmından birçoğunun pek çok zaman proje halinde kaldığını zikretmek münâsib olur." Bakınız; Engelhard, Türkiye ve Tanzimat, s. 73-74. Karşılaştırma için bakınız; Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 45; Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 134; Ejder Okumuş, Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, İnsan Yayınları, (İstanbul 1999), s. 339-341

[122] Cevat, *Maarif-i Umumîye Nezareti*, s. 34

[123] Chambers, Ottoman Ulema, s. 38; Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, s. 92; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 38. 60-61; Ahmet Cevdet Paşa ilk rüştiyelerin kurulmasını şu şekilde açıklamaktadır: Mekatib-i Umumiye Nazırı görevinde bulunan "Kemal Efendi ise meraklı bir zat olduğundan numune olmak üzere Davut Paşa Mektebi'ni rüştiye ittihaz ederek orada usul-i cedide üzere Arabî ve Farisî ve hisâb ve coğrafya

boyutlarda olması, idari görev alan kişilerin yeterli bilgi ve tecrübelerinin bulunmaması, Tanzimat yöneticilerinin günübirlik menfaatleri gözetmesi ve siyasi tartışmalarda bulunması reform girişimlerinin yavaş ilerlemesine yol açmıştır, bu da rüştiyelerin geliştirilip yaygınlaştırılmasını uzun bir süre engellemiştir.[124]

1850'de İstanbul'da sadece beş rüştiye bulunuyordu[125], bu sayı 1857'de ancak ona yükselebilmiştir.[126] Rüştiyelerin taşraya yaygınlaştırılması fikri, ilk rüştiye mektebi kabul edilen Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin kuruluşundan tam on beş yıl sonra gündeme gelmiştir. Taşradaki büyük merkezlerde, ilk defa 1853'te, 15'i Rumeli'de, 7'si de Anadolu'da ve 3'ü adalarda olmak üzere toplam 25 rüştiye mektebinin açılması kararlaştırılmıştır.[127]

---

okutturarak az vakit zarfında şakirdâna bazı ulumun mebâdisini ala-vechi'l-ihtisar talim ve 1264 (1847-1848) senesinde bunları huzur-ı hümayunda imtihan ettirdi. Bu usul-i talimiyye herkes tarafından beğenildi ve bu mektebe diğer dört mektep daha ilâve edildi. Altmış beş senesi Şaban'ında beş mektebin şakirdanı Meclis-i Vala dairesinde huzur-ı hümayunda imtihan ettirildi. Kemal Efendi'nin himmeti şayan-ı tahsîn oldu. Ferdası mabeyn-i hümayuna celb ve huzur-ı hümayuna *idhâl ile iltifat* buyruldu ve ondan sonra mekâtib-i rüştiye teksir ve taşralara dahi ta'mim edildi." Bakınız; Cevdet, Tezakir, No:40, s. 38

[124] Cevdet Paşa bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir: "Mekâtib-i rüştiye küşâd ile tarik-i terakkide bir adım ileri atıldı. Lâkin işin ortasından başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtidâ mekâtib-i sıbyan ıslah olunup da onlardan yetiştirilecek çocuklar için mekâtib-i rüştiye küşâd olunmak lâzım gelirken mekâtib-i sıyan *bâli* üzere kaldı ve ol esnada serasker bulunan Damat Said Paşa'nın altmış dört tarihinde (1264/1848) huzur-ı hümayunda vuku bulan ısrar-ı mecnunamesi üzerine Reşid Paşa azl ile yerine Sarım Paşa sadrazam oldu ve fetk-i retk-i umur-ı Devlet Said Paşa eline geçti. Bu âdem ise taassub-ı barid eshabından bir mecnûn-âkilnûma olup Reşid Paşa mensubanını umur-ı diniyyede mübalâtsızlık ile itham ederek kimini idam ve kimini nefy ettirmek ve İstanbul'u efkâr-ı cedide eshabından tahliye etmek velhasıl Devleti yüz sene geri döndürmek gibi bülyalara saptı. Hatta mekâtib-i rüşdiyyede çocuklara ressamlık öğretiliyormuş deyu harita taliminin yasağ edileceği işitildi. Anın efkâr-ı akıymesine göre Meclis-i Maarif'in hiç işi kalmayacak idi. Mekâtib-i Umumîye muavini Vehbi Molla bu dürlü bavadisi işidip ürkerek Meclis-i Maarif dairesi teftiş olunur havfiyle ne kadar harita müsvetteleri var ise kenef kuburlarına atmış idi. İşte maarif terakkisine çalışıyorken böyle sekteli bir vakit gördük. Bereket versin Sarım Paşa aklı başında bir zat olup Said Paşa'ya uymadı ve anın dizginini elinden bırakmadı. Zat'ı Şahane dahi Said Paşa'nın asra uyar âdem *olmadığını anı defetti* ve Reşid Paşa'yı yine Sadarete getirdi." Bakınız; Cevdet, Tezakir, No:112, s. 11

[125] Chambers, Ottoman Ulema, s. 38; Cevdet, Tezakir, No: 40, s. 3

[126] Bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye Osmaniye, 1272 ve 1273 yılı. Bu sayı, İrade-Meclis-i Vala, No: 16285 (27 Şaban 1273)'de yedi olarak gösterilmektedir.

[127] İrade-Dâhiliye, 23335. Bu dönemde taşrada ilk rüştiyelerin hangi merkezlerde kurulacağına dair geniş bilgi için bakınız; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 59

Fakat 1856'da bu rüştiyelerin birçoğu henüz açılmamıştı; taşradaki diğer okullara numune olmak üzere nizamnamesi hazırlanarak açılan ilk rüştiyelerden biri İzmir'de kurulmuştur.[128] Kız öğrencilerine yönelik ilk rüştiye mektebi ise İstanbul'da 1858 yılında açılmıştır.[129]

Eğitime yeterli mali kaynak tahsis edilmemesi, mevcut bina ve öğretmen kadrosunun ihtiyaca cevap vermemesi rüştiyelerin gelişmesini önemli ölçüde engellemiş ve geciktirmiştir. Öyle ki 1863-1864 yıllarında bütün imparatorlukta 4250 öğrencinin eğitim gördüğü 60 rüştiye mektebi bulunuyordu ve bunların, biri dışında, tamamı erkek rüştiyesi idi.[130]

Modern eğitim sisteminin geliştirilip yaygınlaştırılmasında tahsis edilen mali kaynağın miktarı ve uzmanlaşmış elemanların sayısı bir ekten olarak kabul edilebileceği gibi, devlet adamlarının ve eğitim sistemini yönlendiren idarecilerin yaklaşımları da önemli ölçüde belirleyici olmuştur.[131]

---

[128] İrade-Dâhiliye: 23335. Konuyla ilgili olarak sadrazamın 9 Muharrem 1273/9 Eylül 1856 tarihli arz tezkeresinde şöyle denilmektedir: "Saye-i maarif-vâye-i hazret-i padişahanede İzmir'de dahi bir mekteb-i rüştiyenin suret-i küşâd ve inşasına ve teferruatına dair Meclis-i Maarif dairesinde akd olunmuş olan komisyondan tanzim olunan bir kıta mazbata melfuf harita ve nizamnameler ve evrak-ı saire ile beraber manzûr-ı âli-i cenâb-ı mülukane buyrulmak üzere arz ve takdim kılındı. Taşra mahallerde küşâdı muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olan yirmi beş adet mekâtib-i rüştiyeden birinin dahi İzmir'de olması musammem ise de İzmir mekâtib-i sâireye numune olmak üzere gerek mekâtib-i sıbyan içun salifülbeyân nizamnamelerin icra-yı ahkâmı ve teferruatının dahi ifası hususuna ve mekteb-i mezbûre ber-mûtad Darulmuâllimin talebesinden birinin muallim-i evvel muallim-i sâni ve bevvâbin mahallinde intihâb olunması." Bakınız; İrade-Dâhiliye, No: 23335. 1273(1857) yılı Devlet Salnamesinde taşrada sekiz rüştiyenin açıldığı ve beş tanesinin de kurulmakta olduğu belirtilmektedir. Karşılaştırma için bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1273 yılı.

[129] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 286

[130] Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1280/1863-1864 yılı

[131] Cevdet Paşa'nın açıklamaları bu görüşü teyit edecek niteliktedir. "Bu kadar tatvîl-i kelâmdan meram ancak icmâlen ol vaktin ahvalini ve nasıl hasis arızalar ve asılsız mânialar ile mühim işlerin geri kaldığını beyan ü ifhâmdır. Meclis-i Muvakkat-i Maarif işini güzel tasvir etmiş ve metin esaslar kurmuş iken mekâtib-i sıbyânın ıslah-ı ahvaline başlanamadığı cihetle Kemal Efendi binaya orta katından başladı ve Valide Mektebi'nin inşasını fırsat ittihaz ederek anı Dârülfünun'a numune edeyim der iken Vehbi Molla anın teşebbüsâtını alt üst eyledi ve Kemal Efendi göz önünden savuşmak üzere Avrupa'ya gitti. Anın vakt-i gaybubetinde Vehbi *Molla'ya karşı durmak* üzere *fakiri muavin yapmak* istediler. Vehbi'nin hatırı için Ali Paşa ana muhalefet etti. Biz daha âlâ suret ile kayırıldık. Lâkin maksad-ı aslî fevt oldu. Maarif-i Umumîye işleri Vehbi Molla gibi mekteb-i

İlerleyen yıllarda rüştiyelerin sayısı görece artmıştır, öğrenci sayısı ve öğretmen kalitesi bakımından yeterli düzeyde olduğu söylenemez. 1867 yılından itibaren rüştiye mekteplerine Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da alınmaya başlanmış, ancak toplam öğrenci sayısı içindeki oran oldukça düşük kalmıştır.[132]

Modern eğitim sisteminin oluşturulması, sistem içindeki modern kurumların yaygınlaştırılması için ilk ciddi yasal reorganizyon Maarif Nizamnamesi 1869'da yayınlandı. Bu program, geçmiş dönemdeki girişimleri tamamlamakta, bir bütün halinde eğitim sisteminin rasyonelleşmesini ve modernleşmesini hedeflemektedir. 1869 Maarif Nizamnamesine göre eğitim sistemi beş dereceye ayrılmıştır. Sistemin bütünü sıbyan mektepleri, rüştiyeler, idadiler, sultaniler ve darülfünundan teşekkül ediyordu.[133]

Maarif Nizamnamesine göre, köy ve mahallelerde sıbyan mektepleri oluşturulması; beş yüz haneli kasabalarda rüştiyeler, bin haneyi geçen şehirlerde idadiler, vilayet merkezlerinde ise sultaniler kurulması; ayrıca İstanbul'da bir Darülmuallimin ve Darülmuallimat ile bir Darülfünun açılması; lüzumlu veya uygun mahallerde kız öğrencilere özel rüştiye mektepleri tesis edilmesi öngörülmüştür.[134] Fakat bina, ders kitapları, öğretmen ve mali kaynakların eksikliği nedeniyle, modern eğitim sisteminin gelişmesi bu planın çok gerisinde kalmıştır.[135]

sıbyandan başka mektep ve medrese görmemiş bir cahilin elinde kaldı. Ali Paşa gibi birinci derecede emr-i ehemm-i ma'ârife muavenet edebilecek bir zat-ı âli kadrin ulûm u maarife fevka'l-âde himmet olunmakta iken memul mertebe terakki husule gelmemesi bu misillü sebeplerden naşi idi." Bakınız; *Tezakir*, No:40, s. 41

[132] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 286

[133] Maarif. İA[2], C.V, s. 904; Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 248-249

[134] Cevat, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 105

[135] Meclis-i Vükelâ'nın, Maarif Nizamnâmesi üzerinde yürüttüğü müzâkerelerde bu durumun önceden tesbit edildiği şu şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "İş bu müşkilât-ı mâliyeden mâada âlât-ı sâire-i icraiyyenin nakâyısı dahi muhtâc-ı teemmül olup, çünkü Maarif-i Umûmiye'nin işbu nizâm ve usûl tahtında husûl-i intişârına lâzım olan esbâbın birisi mekâtibin tesisi ve ikincisi okutdurulacak ulûm ve fünûna dair daha bizde mevcûd olmayan kütüb ve resâilin lisân-ı Osmaniye nakil ve tercemesi ve üçüncüsü sıfat-ı matlûbede muallimler tedârik kılınması maddeleridir ki bunlar yekdiğerine lâzım ve melzûm kabilinden olarak ne muallimsiz mekteb küşâdının ve ne de kitabsız fen tahsilinin

Sınırlı mali imkânlara rağmen, modern eğitim sistemini tesis etmek üzere büyük özveriyle kurulan rüştiyelerin yeterli sayı ve kaliteye yükseltilememesinin en büyük ve muhtemelen önemli nedenlerinden biri eğitim reformunun 1870'lerde hâlâ reforme edilmemiş olan sıbyan mektepleri üzerine bina edilmiş olmasıdır, denilebilir.[136]

Bununla birlikte, 1870-1876 yılları arasında rüştiyelerin sayısında hızlı bir artış gözlemlenmektedir. Özellikle bu artışın taşradaki rüştiyelerde olduğu söylenebilir. 1876'da İstanbul'da bulunan 21 erkek, 9'u kız toplam 30 rüştiyede yaklaşık olarak 2400 öğrenci bulunuyordu. İmparatorluğun Anadolu ve Rumeli bölgesinde aynı dönemde açık bulunan rüştiye sayısı ise takriben 16.000 öğrenci ile 360 civarında idi.[137] Diğer yandan

---

imkânı olmayacağını ve bilfarz nizamnâme-i mezkûrun havi olduğu bazı ulûm ve fünûn-ı cedide hakkında mevcûd olan Fransızca kitaplar emr-i tedrise kâfi denilse bile her milletin maarifce husul-i terakkisini kendi lisanında aramak lâzım gelüp bir kavmi âhir bir lisân-ı ecnebi ile fünûn ve maarifetce tarik-i terakki irâesi müşkil ve müte'assir olduğu derkârdır." Bakınız; Cevat, Maarif-i Umumiye Nezâreti, s. 106-107

[136] Meclis-i Vükelâ'nın o dönemdeki mazbatalarından alınan şu ifadeler bunu kanıtlar niteliktedir: "Binâen aleyh Saltanat-ı Seniyye sunûf-ı teb'asının ulûm-ı maarifden iktibâs-ı envâr-ı medeniyet eylemeleri zımnında her türlü müsâadeyi teshîlâtkâriyi icrâya bezl-i nükûd-ı mecbûd eylemiş ve yirmi seneden beri dâhil-i memâlikde taallüm ve tertib-i etfâl içün müteaddid Mekâtib-i Rüştiye tesis ve küşâd olunmuş ise de Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de mevcut olan mekâtibin envâ ve derecâtı ta'mim-i maarifi maksadının ehemmiyet-i meşrûhasına muvâfık olamadıktan başka ulûm-ı âliyenin lâyikıyla semerâtına dest-res olunabilmesi mebâdi-i tahsilin intizâmına mevkûf iken dahil-i memâlikde bulunan sıbyan mekteplerinin mikdarı nüfus-ı mevcudeye nisbetle mertebe-i akalliyetde olduğu misüllü tahsilât dahi yalnız mukaddimât-ı ulûm-ı diniyyeye münhasır olup idareleri ehliyet ve mahiyeti mechûl bir takım hocalara teslim kılınmakta olmasıyla ve bu sınıf mekteplerde etfalın tahsiline meyil ve rağbetini tezyîd ve istifâdelerini te'yid edecek usûl-i talimiye ve tashîh ve tehzîb-i mizâc ve ahlâka medâr olacak kaide-i terbiye mevcud olmamasıyla bunlara senelerce devam etmiş olan çocukların tahsilât-ı vakıası derece-i matlûbede olmadığı ve rüştiyeye girenler dahi zamân-ı tahsillerinin bir çoğunu mahalle mektebinde okunulması lâzım olan derslerin tekrar ve tahsiliyle izâ'a etmekte oldukları ve Mekâtib-i Rüştiye'nin Darülmuallim'ini olmak cihetiyle usûl-ı idare ve tedrisleri oldukça muntazam iken mebde-i tahsilde olan usûl-i talimin yolsuzluğu bittabi bu mekteplere dahi sârî olduğundan Rüştiye Şakirdânı'nın malumât-ı müktesebeleri sarf eyledikleri zaman nisbetinde bulunmadığı,..." Bakınız; Cevat, , Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 103-104

[137] Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye, 1293 yılı

ilki 1875'te İstanbul'da olmak üzere merkez ve taşrada sırayla birçok askeri rüştiye açılmıştır.[138]

İstanbul ve taşradaki rüştiyelerin Tanzimat dönemindeki gelişme trendi belirli aralıklarla şöyledir.[139]

	Merkezdeki Rüştiyeler		Taşradaki Rüştiyeler		Genel Toplam	
	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci
1849 - 1850	10					
1856 - 1857	10		8		18	
1857 - 1858	10		20		30	
1858 - 1859	10	985	33	2386	43	2386
1859 - 1860	14	1125	34	2395	48	3520
1860 - 1861	14	1125	38	2995	52	4120
1861 - 1862	14	1125	46	3125	60	4250

[138] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 286

[139] Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye, *1269-1293 yılları arası*; Maarif-i Umûmiye Nezâreti 1310-1311 yılı istatistiği, s. 1-5. 1293 yılına ait Devlet Salnâmesi'nde taşradaki rüştiyelerin 359 olduğunu tesbit etmemize rağmen tabloda Maarif Nezâreti'nin 1310-11 mali yılı verilerindeki rüştiye sayısını vermeyi uygun gördük. Sadece 1293 yılı için aynı yılı ait Devlet Salnâmesi'ndeki öğrenci miktarı esas alınmıştır.

1863 - 1864	13	1125	48	3125	61	4250
1869 - 1870	15	1785	129	7860	144	9645
1876	30	2214	359	15818	389	18032

Abdülhamit II. devrinde (1876-1908), modern eğitim sisteminin bütün kademelerinde Tanzimat döneminde başlatılan reform girişimleri kararlılıkla sürdürüldü. Diğer taraftan, ders kitapları ve müfredat programları üzerinde sıkı bir denetim uygulanmıştır. Merkezi yönetim, eğitim sistemini daha da merkezileştirerek kontrolünü arttırmıştır. Abdülhamit II. devrinde, okuma-yazma oranı bir önceki döneme nazaran üç kat artmış, ortaöğretim kademesinde çok sayıda yeni okul açılmış, yüksek öğretim düzeyinde çeşitli mesleki-teknik eğitim kurumları inşa edilmiş, İslam dünyasında ilk modern üniversite kurulmuştur.

1876 anayasası zorunlu ve ücretsiz temel eğitimi, bir dereceye kadar modernize olmuş ve merkezileşmiş eğitim sistemi modelini teyit etmiştir. Tanzimat döneminde olduğu gibi, I. Meşrutiyet döneminde de ilmiye zümresinin kontrolünde bulunan temel eğitim okulları ile medreselere bir ciddi müdahalede bulunulmamıştır.

1876'da başlayan I. Meşrutiyet döneminden itibaren merkez ve taşradaki rüştiye mekteplerindeki öğrenci sayısı açılan okulların sayısına oranla çok daha hızlı bir yükselme eğrisi çizmiştir. 1876'da İstanbul'daki 30 rüştiye mektebinde 2400 öğrenci bulunuyordu, 19.yüzyılın sonunda okul sayısında herhangi bir yükselme olmadığı halde öğrenci miktarı %100'e varan bir artış göstererek 4700'ü aşmıştır. Taşradaki rüştiyeler ise, aynı dönemde 253'ten 413'ye yükselirken öğrenci sayısı %90 civarında bir artışla 26624'e

ulaşmıştır. *İstanbul'daki 29 rüştiyenin* 12'si, taşrada ise toplam 384 rüştiye mektebinden sadece 22'si kızlara mahsustur. Toplam sayı içindeki kız öğrencilerin oranı yedide bir civarında iken bu oran merkezde %50'lilere yaklaşmıştır.[140]

19. yüzyılın sonlarında (1895-1896 yılında) İmparatorluk genelindeki rüştiyelerin ve öğrencilerin toplam sayısının vilayetlere göre dağılımı şöyledir.[141]

Bulunduğu yer	Okul sayısı	Öğrenci sayısı		
		Kız	Erkek	Toplam
İstanbul ve bağlı yerler	29	2023	2753	4776
Edirne vilayeti	19	301	1101	1402
Selanik vilayeti	15	326	799	1125
Yanya vilayeti	11	121	483	604
Aydın vilayeti	36	151	2250	2401
Hüdavendigar vilayeti	33	125	2108	2233
Kastamonu vilayeti	20	79	1214	1293
Trabzon vilayeti	19	90	1591	1681
Ankara vilayeti	16	47	920	967

[140] Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia 1313 Yılı İstatistiği, s. 62-63; Maarif-i Umumiye Nezareti 1310-1311 Yılı İstatistiği, s. 15

[141] Maarif-i Umumiye Nezareti 1310-1311 Yılı İstatistiği, s. 5, 27-44; Ticaret ve Nafia Nezareti 1313 Yılı İstatistiği, s. 53, 62-63

Suriye vilayeti	4	78	253	331
Beyrut vilayet	7	53	233	286
Adana vilayeti	9	117	619	736
Konya vilayeti	27	130	2526	2656
Sivas vilayeti	19	140	1388	1528
Diyarbakır vilayeti	9	133	437	550
Halep vilayeti	14	111	1031	1148
C.Bahr-i Sefid vilayeti	5	-	202	202
Manastır vilayeti	15	82	920	1002
Erzurum vilayeti	11	-	645	645
Çatalca vilayeti	1	-	55	55
Kosova vilayeti	23	88	1618	1706
İzmit vilayeti	7	62	234	336
Mamuretülaziz vilayeti	12	-	875	875
Kudüs vilayeti	3	-	233	233
Bağdat vilayeti	7	-	417	417
Musul vilayeti	5	-	266	266
İşkodra vilayeti	5	-	492	492

Van vilayeti	10	25	313	338
Basra vilayeti	3	-	166	166
Zor vilayeti	1	-	155	155
Bitlis vilayeti	5	-	252	252
Trablusgarp vilayeti	3	-	149	149
Yemen vilayeti	4	-	142	142
Bingazi vilayeti	1	-	92	92
Biga vilayeti1	1	-	229	229
Genel toplam	403	4262	27207	31469

Rüştiyeler, Tanzimat döneminden itibaren tıbbiye, harbiye ve mühendishane gibi askeri ve mesleki-teknik öğrenim veren yüksek okullara öğrenci hazırlayan modern eğitim kurumları olarak kabul edilmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre ise idadilere öğrenci yetiştirmesi düşünülmüştür.[142] 19. yüzyılın ortalarında sıbyan mekteplerindeki dini eğitimi tamamlar nitelikte olan rüştiyeler ile Darulmuallimindeki müfredat programına baktığımızda bu okulları muadili olan medreselerin reorganize edilerek geliştirilmiş bir türü olarak kabul etmek mümkündür.[143] Tanzimat döneminde tedrici olarak gelişen rüştiye müfredatı, I. Meşrutiyet döneminden itibaren "medrese" eğitiminden uzaklaşmıştır. Özellikle 19.yüzyılın sonunda müfredata Fransızcanın da konmasıyla "medrese" anlayışından iyice farklılaşmıştır.[144]

[142] Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 45; Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 134

[143] Rüştiyelerde okutulan dersler arasında 1850'lerde Türkçe, tarih, coğrafya, hendese ve cebirin yanında sarf, nahiv, mantık ve fıkıh dersleri de bulunuyordu. Bakınız, İrade-Dahiliye: 23335

[144] Müfredattaki değişmeler için bakınız: Salnâme-i Devlet-i Aliyye (1269-1296); Maarif Nezâreti Salnâmesi, 1316 yılı, s. 191

Müfredat programındaki bu tedrici değişme, geleneksel sistemden yetişmiş olan ilmiye zümresi mensuplarının rüştiye mekteplerindeki rol ve nüfuzunu önemli ölçüde daraltmıştır. Mamafih, bazı ilmiye zümresi mensupları, ortaya çıkan gelişmelere daha esnek yaklaşarak, modern eğitim sistemindeki yeni kurumlarda görev almak üzere yabancı dil öğrenmeye yönelmişlerdir.[145] Böylece, geleneksel eğitim sisteminden gelenler farklı bir meslek altında modern eğitim kurumlarında çalışma arzularını ortaya koymuşlardır.

İdadiler

Tanzimat dönemi başında, askeri ve mesleki-teknik yüksek öğrenim kurumlarına ortaöğretim seviyesinde öğrenci bazırlayan ilk idadiler 1845'te İstanbul ve Bursa'da açılmıştır. 1868'de açılan Galatasaray Sultanisi dışında sivil idadiler ilk defa 1869 Maarif Nizamnamesinde gündeme getirilmiştir. Maarif Nizamnamesinde açılmasına öncelik tanınan sivil idadiler, mali kaynak yetersizliği, öğretmen eksikliği ve benzeri nedenlerle Tanzimat döneminde istenilen düzeyde geliştirilemedi. Tanzimat döneminin ikinci yarısında rüştiye mektepleri görece hızla yaygınlaşmasına rağmen, İstanbul müstesna, sivil idadileri geliştirme düşüncesi teoride kaldı. Bu dönemde lise düzeyinde eğitim veren tek lise mevcuttu o da Galatasaray Sultanisi idi.[146]

---

[145] Darülmuallíminde Fransızca dersleri uzun bir süre" Mevâli" rütbesinde bulunan Neşet Efendi tarafından verilmiştir. Karşılaştırma için bakınız; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1294 yılı, s. 385; Salnâme-i Devlet-i Aliyye (1295 yılı), s. 79, Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1296 yılı, s. 252

[146] Davision, Reform *in the Ottoman Empire*, s. 249; *Yönetimin Maarif Nizamnâmesi'nde* idadilere tanıdığı öncelik, Meclis-i Vükelâ müzakerelerindeki şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "Belki ilerde Ulûm-ı âliye mekâtibinin teksiri iktiza eyleyeceği ve şu anda olsa olsa rüştiye mekteplerinin fevkinde ve Mekâtib-i Sultaniye'nin mâdûnunda idadiye mekteplerinin küşâdı muhtac-ı bahis olabilir ise de mekâtib-i rüştiyede her sınıf tab'a etfâlinin mebâdi-i ulûm-u diniyyesi tedris olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemâat için başka başka teşkili muktazî olmasına ve Mekâtib-i Sultaniye'nin defaten ta'mîm-i küşâdı kâbil olamamasına mebni hem Mekâtib-i Sultaniye'nin ekser tedrisâtına mahall-i tâlim olmak ve hem de sunûf-ı tab'a etfâlinin muhteliten tahsil-i maarif tarikine sevki ve o cihetle beynlerinde itilâf ve muhâdenetin tahkimi kaziyyesi istihsâl olunmak için mekâtib-i idadiyenin ihdası elzem olduğu mülâbesatiyle lahiyâ-i marûzanın kabûl-ı ahkâmı tensip ve tasvib olunduktan sonra.. " Bakınız; Cevat, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 105

İlk sivil idadi 1873'te İstanbul'da açıldı. Bunu 1875'te Teselya Yenişehir'de kurulan idadi izledi.[147] 19. yüzyılın ortalarından itibaren teşekkül etmeye başlayan askeri idadiler Tanzimat dönemi sonuna kadar merkez ve taşrada belirli vilayetlerde kurulmuş bulunuyordu. Bu gelişme, hem askeri ve mesleki-teknik yüksek okullara hem de orduya büyük ölçüde nitelikli elemanlar kazandırmıştır. Buna mukabil sivil idadiler, I. Meşrutiyet döneminde gelişip yaygınlaştırılmıştır.[148]

Sivil idadilerin çok geç ve rüştiye mekteplerine göre daha yavaş gelişmesinin muhtemel nedenlerinden biri İmparatorluğun belirli merkezlerinde askeri ve mesleki-teknik eğitim ihtiyaçlarına öncelik tanınması idi. Savaş giderleri nedeniyle modern eğitim sistemine yeterli mali kaynak tahsis edilememesi de bir diğer belirleyici faktör olmuştur denilebilir. İdadilerin imparatorluğun bütün bölgelerine yaygınlaştırılması ancak 1884'de konan özel eğitim vergisinden sonra gerçekleşti.[149] Eğitim sistemindeki reformları gerçekleştirmek üzere, 1884'de konan eğitim vergisinin ardından, idadi mektepleri İstanbul'da ve taşrada vilayet ve liva merkezlerinde hızla açılmaya başlamıştır. İdadilere karşı geleneksel eğitim kurumlarından mezun olanlardan herhangi bir tepki gelmediği gibi, aksine birçok ilmiye mensubu bu okulların açılış törenlerine iştirak etmiş, eğitim öğretim faaliyetlerine belirli ölçüde katkı sağlamıştır.[150]

---

[147] Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, s. 130; Cevat, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 155

[148] Harbiye ve Tıbbiye İdadisi yanında, taşrada Edirne, Manastır, Bosna, Şam, Bursa, Erzurum ve Bağdat gibi yedi büyük merkezlerde askerî idadi bulunuyordu. Bakınız; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1294 yılı, s. 366-374

[149] Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 180; Cevat, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 237-38

[150] İdadi mekteplerin kurulmasının 1884'den itibaren hızla arttığı Maarif Nezâreti'nin şu ilanından, anlaşılmaktadır. "Bâ-irade-i seniyye vergi ve âşardan maârifa tahsis buyrulan vâridâtdan vilâyet ve elviye-i mülhaka-i şahâne merkezlerinde müceddeden tesis ve küşâdı mukârrer olan mekâtib-i idadiyenin sâha-zib vücûd olmasıçün her tarafça teşebbüsât-ı lâzimeye ibtidâr edilmiş ve bu cümleden olmak üzere Trabzon Vilâyet-i aliyyesince geçende iştirâ kılınmış olan gâyet vâsi' ve mevkian münâsebât-ı mukteziyeyi câmi bulunan arsa üzerine idadi mektebinin esası bilcümle memûrin-i mülkiye ve

İdadilerin geliştirilip yaygınlaşmasının pek kolay olmadığı, 1869 Maarif Nizamnamesinden yirmi beş yıl sonraki rakamlara bakıldığı zaman rahatça anlaşılmaktadır. 1895-1896'da İmparatorluğun farklı bölgelerine dağılan toplam 55 idadide 5419 öğrenci bulunuyordu.[151] 20. yüzyılın başında ise idadi sayısı, 10671 öğrencisi ile 69'a yükselmiştir.[152]

Okutulan derslere, öğrencilerin Gayrimüslim ve Müslüman toplumun her kesiminden gelmiş olmalarına bakıldığında idadilerin rüştiyelere nazaran çok daha modern ve seküler bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu gelişme, geleneksel eğitim kurumlarından mezun olanların idadilerdeki rolünün daha sınırlı kalmasına neden olmuştur. Nitekim rüştiyelerde Gayrimüslim kökenli ve yabancı uyruklu muallim bulunmazken, 1910-1911'de idadi muallimlerinin %3'ü ecnebi ve Gayrimüslimlerden oluşuyordu. 1910'larda, idadilerde ders veren muallimlerin mezun olduğu okullar irdelendiğinde %51'nin Darülfünun, Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye ve Darülmuallimin gibi yüksek öğrenim kurumlarının birinden eğitim gördüğü ortaya çıkmaktadır. Bütün idadi muallimleri arasında ilmiye zümresi mensuplarının oranı ise rüştiyelere oranla oldukça düşüktü.[153]

Mezun Olunan Okul Türü	Mezun sayısı	% oranı
A)Yüksek Öğrenim Okulları		
I-Darülfünun		

Askeriye ve Ulemâ-yı belde ve rüesâ-i ruhâniye ile alelumûm mekâtib şakirdânı ve binlerce ahali bazır oldukları balde vali-i vilâyet Serî Paşa yediyle teyemmünen mahalline vaz olunmuş olduğunun ilânına ibtidâr kılındı. 20 Muharrem 1302/28 Teşrin-i Evvel 1300." Bakınız; Cevat, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 250. 1885'ten itibaren Edirne , İzmir, Yanya, Manastır, Ankara, Selânik, Erzurum ve Şam gibi merkezlerin bir kısmında yeni idadiler açıldı ve bir kısmında ise inşa edilmek üzere girişimde bulunuldu. 1887'de Mamuratülaziz, Bolu, Drama ve Gelibolu'da birer idadi açıldı. Daha fazla bilgi için bakınız, Cevat, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, s. 251-252, 255-257, 259

[151] Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia 1313 Yılı İstatistiği, s. 62-63. Aynı döneme ait Maarif Nezâreti İstatistiğinde ise 55 idadide 7198 öğrenci olduğu bildirilmektedir. Geniş bilgi için bakınız; Maarif Nezâreti İhsâiyat Mecmuası, 1310-1311 yılı, s. 5

[152] Maarif Nezâreti İhsâiyat Mecmuası, 1328-1329 yılı, s. 20-21, 39

[153] Maarif Nezareti, 1328-1329 yılı İhsâiyat Mecmuası, s. 27. Karşılaştırma için bakınız; Maarif Nezareti, 1329-1330 yılı İhsâiyat Mecmuası, s. 56

Ulum-u Şer'iye Şubesinden	25	
Ulum-u Edebiye Şubesinden	51	
Riyaziyat Şubesinden	25	
Tabiiyat Şubesinden	19	
Hukuk Şubesinden	19	
Tıp Fakültesinden	12	
Eczacı Mektebinden Oranı	7	
Toplam	158	24
II-Askeri, mesleki-teknik okullar		
Mekteb-i Harbiye	31	
Mekteb-i Mülkiye	28	
Sanayi-i Nefise Mektebi	5	
Halkalı Ziraat Mektebi	2	
Toplam	66	10

III-Muallim yetiştiren yüksek okullar		
Edebiyat Şubesi	17	
Fünun Şubesi	58	
Darulmuallimin-i Rüştiye	28	
Darulmuallimin-i İptidaiye	37	
Toplam	140	21
B) Ortaöğretim Okulları		
Galatasaray Sultanisi	9	
Darüşşafaka	5	
Diğer Sultaniler	6	
İdadiler	117	
Toplam	137	21
C) Diğer Öğretim Kurumları		
Mekatib-i Saire	108	

Ecnebi ve Gayrimüslim mektepleri	20	
Hususi tahsil görenler	15	
Dersten mecaz	12	
Toplam	155	24

1910-1911'de idadi muallimlerinin mezun olduğu okullara göre dağılımı 20. yüzyılın başında idadi öğrencilerinin gelmiş olduğu sosyal çevreye göre dağılımı ise şöyle idi.[154]

Geldiği sosyal çevre	Öğrenci sayısı	Yüzde oranı
İlmiye zümresi	694	6.52
Çeşitli dini gruplar	52	0.48
Memur	2879	27.05
Meslek-i Fenniye	101	0.94
Tüccar	429	13.43
Ziraatçı	1361	12.79
Diğer sınıflar	2693	25.3
Sultanilerl	431	13.44
Toplam	10640	99.95

Sultaniler

Askeri ve mesleki-teknik yüksek okullara ve Darülfünun'a mahreç kabul edilen rüştiyelerin bu fonksiyonu yerine getiremeyecekleri kısa bir süre sonra anlaşılınca, Tanzimat reformcuları 1845'ten itibaren rüştiye ile yüksek öğrenim

[154] Maarif-i Umumîye Nezareti, 1328-1329 Senesi İhsâiyat Mecmuası, s. 23, levha, 22. Bu cetvelin toplamı ile imtihan öncesi mevcut talebenin sayısı arasındaki fark, bazı mektep yöneticilerinin bu istatistik cetvelini 1328-1329 öğretim yılı başındaki mevcuda göre düzenlemelerinden ve iki okulda bu konuda malûmat alınamamasından kaynaklanmaktadır.

kurumları arasında lise düzeyinde öğrenim veren Darülmaarif gibi sivil okullar ve askeri idadiler kurmaya yönelmişlerdir.[155]

1856 Islahat Fermanı ile eğitim alanında Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarının eşit olarak yararlanacağı yeni okulların açılması öngörülmüş ve gerçekleştirilecek yeni bir düzenleme çerçevesinde İstanbul'da Batılı anlamda bir okul açılması düşüncesi doğmuştur.[156]

1869 Maarif Nizamnamesinde öngörülen modern eğitim sistemi oluşturma teşebbüsünden önce, askeri mekteplerin dışında, yüksek öğrenim veren mülkiye, tıbbiye ve hukuk mektebi gibi mesleğe yönelik sivil okulların yanında İstanbul'da açılan ilk yüksek okul 1868'de öğrenime başlayan Galatasaray Sultanisi olmuştur.[157] Avrupa'daki liselere muadil ve Fransa mektepleri müfredatına uygun olarak Türkçe ve Fransızca eğitim veren Galatasaray Sultanisi, günümüzde bir ortaöğretim kurumu olarak kabul edilebilir.[158]

[155] Takvim-i Vekâyi'in 23 C. 1266 tarihindeki 425 sayılı nüshasında Darulmaarif'in açılışını bildiren resmi yazıdaki ifadelere göre ilmiye zümresi mensuplarına önemli rol verilmiş olduğu söylenebilir. *Mektebin açılış törenine padişah ve sadrazamın* yanında şeyhülislâm Arif Hikmet Bey ve birçok ilmiye zümresi mensubu iştirak etmiştir. "Mekteb-i mezburda (...) memur olan etfâla meşâhir-i ulemadan faziletlü Yahya Efendi teyemmünen ve teberrüken huzur-ı feyznûşûr-ı cenâb-ı şehinşâhide besmele-han iptida olarak makama münasip ve tahsil-i ulûmda şevk ve gayreti mûcib bazı nasihat-âmiz mesâil irâd eyledikten sonra ...". Bu okulun rüştiyelerin üzerinde olduğu, hem devlet dairelerine memur hem de yüksek öğrenime öğrenci hazırlayacağı anlaşılmaktadır: "Mekteb-i celil-i mezkûr ebniyesinin derkar olan vüsat ve cesameti ve muallimin ve hademesinin taaddüdü cihetiyle mekâtib-i rüştiyeye mahsus ulûm ve fünûn ve maarif talim ve teallüm olunmak ve inşa olunan Dârülfünun ebniyesinin hüsn-i hitamından sonra gerek oraya ve gerek aklâm-ı şahaneye alınacak şâkirdâne mahreç olmak üzere mekteb-i celil-i mezbur hakkında bir nizam-ı mahsus vaz'ıyla alınacak şâkirdânın suret-i tertip ve tahdidi Meclis-i Umumî-i Maarif'te ledelmüzâkere (...) alelumum Maarif-i Adliye ve Edebiye ve Rüştiye mekteplerinden bi'l-imtihan intihap olunması (...) ve zikrolunan ulum ve *fünûnın tahsili* ve ikmali içun şakirdân-ı muma ileyhimin mekteb-i mezburda 3 sene tevakkufları icâb idüp (...) ve bundan böyle aklâmın mahreci işbu mektep ile M. Maarif-i Adliye olacağından ba'de-zîn anlardan *başka yerlerden* kalemlere kimse *alınmayıp ..." Bakınız, Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti*, s. 42-42, 61

[156] Hasan Hüseyin Dilaver, "Sultaniler" içinde: Osmanlı (Editör: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, C. 5 (Toplum), Ankara 1999, s. 315

[157] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 134; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 95

[158] "Hidemâtı-ı Devletin her nevine kesb-i kabiliyet ve mekâtib-i aliyede ikmal-i malumata tahsil-i liyakat eylemek üzere Avrupa liselerine muadil ve Fransa mektepleri

Galatasaray Sultanisinin, açıldığı dönemde yüksek öğrenim kurumları arasında yer alması, askeri mektepler dışında yüksek tahsil veren okulların olmamasından kaynak-lanıyordu.[159]

İlk başta Müslümanların ilgi duymadığı Galatasaray Sultanisi, yönetimin ve basının desteği ve teşvikiyle kısa sürede gelişmiş; toplumda mali durumu iyi olan belli çevrelerin çocuklarının eğitim gördüğü bir okul haline dönüşmüştür. Kurulduğu dönemde okulun idari, eğitim-öğretim ve personel kadrosunun büyük çoğunluğu Fransız idi. Fakat 1877'de, ilk Türk müdür olarak Ali Suavi'nin Galatasaray Sultanisine tayin edilmesinden itibaren, okulda Osmanlı-Türk vasıfları yükselirken Fransız nüfuzu da azalmaya başlamıştır. Bu gelişmenin bir tezahürü olarak, Müslüman öğrencilerin düşük olan oranı 1877'den sonra artmaya başlamıştır.[160]

I. Meşrutiyet döneminde öğrenci sayısındaki artışa nazaran Müslüman öğrenci sayısı daha hızlı bir artış göstermiştir. Aşağıda yer alan rakamlar bu artışı teyit etmektedir.[161]

Yıllar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1868	147(44.4)	184(55.58)	331
1869	277(44.53)	345(55.46)	622
1877	220 (42.30)	300 (57.69)	520
1896	440 (62.58)	268 (37.41)	703
1899	622 (68.95)	280 (31.04)	902
1901	724 (76.61)	221 (23.38)	945

Not: Parantez içindeki rakamlar yüzdeleri vermektedir.

programlarına mutabık olup Türkçe ile Fransızcanın aynı derecede tedris edilmesi gayesiyle "Mekteb-i Sultani" unvanıyla müceddeden tesisi karargir olan mektep Galata sarayında küşâd ve nizamnamesinin neşriyle beraber talebe kayd ve kabiline 1285 senesi Muharreminin dördüne mübaşeret edilmiştir." Bakınız; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 95

[159] Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 229

[160] Dilaver, "Sultaniler", s. 316

[161] Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, s. 139; Salname-i Devlet-i Aliyye, 1286-1320 yılları arası

1869 Maarif Nizamnamesinde öngörülen vilayet merkezlerinde birer sultani açılması düşüncesi kısa sürede uygulamaya geçirilemedi ve II. Meşrutiyet'e kadar bu okullar çok sınırlı sayıda kaldı.[162] II. Meşrutiyet'le beraber bazı vilayetteki idadiler, öğrenim süresi yedi yıla çıkarılarak Sultanilere dönüştürülmüştür. Nitekim 1910-1911 öğretim yılında bütün imparatorlukta sadece 11 sultani bulunuyordu.[163]

Aynı dönemde bu okullarda 275 öğretmen ve 172 idareci kadrosu ile 2602 talebeye eğitim veriliyordu. Müslüman öğrencilerin toplam sayı içindeki oranı %88 (2293 talebe) idi, Gayrimüslimlerin oranı ise %12 (309 talebe)ye gerilemiştir.[164] Sultanilerde bulunan toplam 2602 öğrencinin 532'si beş yıllık sınıf-ı iptidai bölümünde, diğer 2070 öğrenci ise yedi yıllık sınıf-ı taliye şubelerinde öğrenim görüyordu.

Geldiği sosyal çevre	Öğrenci sayısı	%'si
1-İlmiye zümresi mensubu	167	6
2-Diğer dini gruplar	20	1
3-Memur	931	34
4-Mesalik-i Fenniye	92	3
5-Tüccar	332	12
6-Sanatkâr	218	8
7-Ziraatçı	405	15
8-Diğer sınıflar	608	22
Toplam	2773	100

[162] I. Meşrutiyet döneminde taşrada açılan sultanilerden birinin Girit'te faaliyet gösteriyordu. Bakınız; Dilaver, "Sultaniler", s.317

[163] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 134. Maarif-i Umumiye Nezareti 1328-1329 Senesine Mahsus İhsâiyat Mecmuası, s. 1617; 1914 yılında 22 idadi birden sultaniye dönüştürülmüş ve dolayısıyla 1913-1914 eğitim öğretim yılında toplam sultani sayısının 36 çıkmıştır. 1915 yılında ise bu rakam 50'ye yükselmiştir. Bakınız; Dilaver, "Sultaniler", s.317

[164] Maarif-i Umumiye Nezareti 1328-1329 Senesine Mahsus İhsâiyat Mecmuası, s. 16-17

Sultanilerde öğrenim gören talebelerin Osmanlı toplumunda hangi sosyal gruplardan geldiği ve özellikle ilmiye zümresi mensuplarının bu okullara ne ölçüde ilgi duyduğu aşağıdaki sayısal değerlerden anlaşılmaktadır.[165]

20. yüzyılın başlarında Sultanilerin müfredatına bakıldığında ilmiye zümresi mensuplarının ilk döneme nazaran toplam öğretmen kadrosu içindeki nispi ağırlığının yükseldiği görülür. 1910-1911 yılında Sultanilerde görevli muallimlerin okuttukları derslere göre dağılımı şu şekildedir.[166]

Okutulan ders	Muallim sayısı	%'si
Ulum-ı Diniye ve Fıkhıye	14	5
Arapça	1	35
Farsça	11	4
Malumat-ı Medeniye, Ahlak ve Hukuk	10	4
Türkçe ve Kitabet	23	8
Edebiyat, Mantık ve Felsefe	12	4
Riyaziyat	26	9
U. Tabiiye, Sıhhiye ve Hikemiye	23	8
Tarih ve Coğrafya	24	9
Fransızca	32	12
Almanca ve İngilizce	12	4
Resim, Hüsnühat	22	8
Musiki	3	1
Terbiye-i Bedeniye	10	10
İptidai Sınıflar Muallimi	40	15
Toplam	275	100

[165]Maarif-i Umumiye Nezareti 1328-1329 Senesine Mahsus İhsâiyat Mecmuası, s.17. Bu değerlendirme, 1328-1329 öğretim yılı sonunda mevcut öğrenci sayısına göre tarafımızdan yapılmıştır.
[166]Maarif-i Umumiye Nezareti 1328-1329 Senesi İhsâiyat Mecmuası, s. 17

1912'de Sultanilerdeki öğretmenlerin sadece %7'sinin Darülfünun Ulum-ı Şer'iye ve Ulum-ı Edebiye bölümlerinde mezun olduğu; öğrencilerin %6'sının ilmiye zümresine mensup ulema çocukları olduğu açığa çıkmaktadır. Bu veri, ilmiye zümresinin ve dolayısıyla klasik eğitim kurumlarından yetişenlerin modern eğitim sistemindeki rolünün temel eğitimden yüksek öğrenime doğru giderek daraldığını ortaya koymaktadır.[167]

Mesleki-Teknik Eğitim ve Yükseköğrenim Kurumları

Tanzimat dönemindeki modern eğitim sistemi, merkezi yönetimin ve yerel girişimin katkılarıyla imparatorluk genelinde gayri muntazam bir şekilde kurulmuştu. Devlet tarafından idare edilen birçok bağımsız okul sisteminin yanında, azınlıklara ve yabancılara ait farklı organizasyonların bulunması eğitim sisteminin reforme edilmesini önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Modern eğitim sistemini güçlendirmek için istenilen sayı ve düzeyde öğretmen kadrosu bulunmuyordu, ayrıca bunlara yönelik yeterli mali kaynak da yoktu. İmparatorluğun tamamına yayılmaya başlayan mesleki eğitim veren yüksek okullarda öğrenim görecek nitelikte öğrenci bulmak oldukça zordu ve bu nedenle modern eğitim sistemindeki gelişme çok yavaş oluyordu.[168]

Darülmuallimin (1848)

Klasik Osmanlı sisteminde örgün eğitim kurumu sıbyan mektepleriyle medreselerde görev yapan eğitim-öğretim personelinin tamamı geleneksel-dini eğitim veren farklı derecedeki medrese mezunları idi. Muallimler daha alt derecedeki medreselerde, müderrisler ise üst düzey medreselerde eğitim görenler arasından seçiliyordu. Fatih dönemindeki kısa süreli uygulama dışında, klasik diye nitelenen

---

[167] 1912'de sultanilerde eğitim gören toplam 9573 öğrenciden 51'i ilmiye zümresi mensubudur. Bakınız; Maarif Nezareti, 1329-1330 yılı İhsâiyat Mecmuası, s. 43-46

[168] Shaw, Ottoman Empire, C.II, s. 249

16-19. yüzyıllar arasındaki geleneksel Osmanlı sisteminde, muallim eğitimi için bir örgün eğitim kurumu bulunmuyordu. Hem mesleğe yönelik uzmanlık eğitimi almamış olmaları, hem de klasik Osmanlı sisteminde uzmanlaşma ve fonksiyonel farklılaşmanın gerçekleşmemesi nedeniyle, muallimler ve müderrisler çoğu zaman aynı anda birbirine yakın birçok görev ve hizmeti part-time veya full-time olarak yürütüyorlardı.[169]

Seküler düşünceye dayalı, modern eğitim müfredatını ihtiva eden öğretmen yetiştirmeye yönelik ilk teşebbüs Tanzimat devri başlarında görülür. Osmanlı Devletinde profesyonel öğretmen yetiştirme düşüncesi ilk defa rüştiyelerin açılmasından sonra gündeme gelmiştir. Rüştiye mekteplerine erkek öğretmen yetiştiren ilk organize kurum olan Darülmuallimin 1848'de İstanbul'da, bayan öğretmen yetiştiren ilk Darülmuallimat ise 1870'de aynı şehirde kuruldu. Cevdet Paşa'nın müdürlüğünü yaptığı söz konusu ilk Darülmualliminin hocaları ve ilk mezunlarının büyük çoğunluğu ilmiye zümresi mensupları idi.[170]

Merkezdeki bu ilk Darülmuallimin, eğitim-öğretim ve idari kadrosuyla ilmiye zümresinin nüfuzu ve kontrolü altında olan sıbyan mektepleri için değil, temel eğitimin ikinci kademesini teşkil eden rüştiye mekteplerine öğretmen, usta öğretici yetiştirmek üzere açılmış bulunuyordu.

Modern eğitim sisteminde organize kurumlarda yetişen öğretmenlerin rolü ve önemi anlaşılmış olmasına rağmen, 1868 yılına kadar ikinci bir Darülmuallimin açılmadı.[171]

---

[169] Tayip Duman, "Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi" içinde: Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları (editör: Güler Eren), c. 5 (Toplum), Ankara 1999, s. 306

[170] Ahmet Cevdet Paşa, her ne kadar Reşit Paşa ve onun reformist grubuyla yakın ilişki kurmuş ve onlardan kuvvetle etkilenmiş olsa bile, o bizzat bir medrese mezunu ve o dönemde hala bir ilmiye zümresi mensubu idi. (Chambers, Ottoman Ulema, s. 38). Cevdet Paşa, Darülmuallimin konusunda şu ifadeleri kullanmaktadır: "Ol esnada mekâtib-i rüştiye'ye hoca yetiştirmek üzere fatih civarında bir de Darulmuallim mektebi küşâd olunmuş ve talebe-i ulûmdan hayli zatlar şakird sıfatıyla alınmış ve bunlara şehriye otuzar kuruş maaş tahsis olunmuş idi. Lâkin usul-i tahsil pek de matlub derecede olmayup bunun ilerlemesi için himmet-i mahsusaya mütevakkıf idi.", Cevdet, Tezakir, No:40, s. 38-39

[171] Duman, "Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi", s. 309

Temel eğitimdeki birinci kademe kurumlara öğretmen hazırlamak üzere 1868 yılında kurulan bu ilk Darülmuallimin-i Sıbyanda ilmiye zümresi mensupları önemli bir rol üstlenmişlerdir. Nitekim ilk açıldığı dönemden itibaren okulun müdürlüğünü ilmiye zümresine mensup bir ulema üstlenmiş, muallimler yanında öğrencilerin büyük ekseriyeti de zümre mensupları arasından seçilmiştir.[172]

I.Meşrutiyet döneminden itibaren taşrada yaygınlaştırılan Darülmuallimin-i Sıbyanların[173] Tanzimat devrinin hemen başında değil de, yaklaşık otuz yıllık bir gecikme sonrasında açılması, eğitim sisteminin tabanında ilmiye zümresi mensuplarının ciddi bir ağırlığının bulunduğunu ifade etmektedir. Her iki Darülmualliminin müdürlüğünü uzun süre ilmiye zümresi mensupları üstlenmiş; ekseriyeti medrese talebesi olup bu okullardan mezun olan muallimler modern eğitim sisteminde görev almışlardır. Bu durumu, reform girişimleri karşısında zümrenin daha uyumlu bir tavır ortaya koyup sistem içindeki nüfuzunu korumaya yönelik bir hareket olarak yorumlamak mümkündür. Ayrıca, rüştiye ve sıbyan mekteplerine muallim yetiştiren darulmuallimlere devam eden ve buradan mezun olanların Tanzimat

---

[172] Darulmuallimin-i sıbyanın öğretmen kadrosunun ilmiye ağırlıklı olduğunu izlemek için bakınız: Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1275-1293 yılları arası. Darülmuallimin-i sıbyana öğrenci almak üzere yayınlanan ilanda aranan nitelik ve vasıfların özellikle ilmiye zümresi mensuplarında ve medrese talebelerinde daha çok bulunabileceği öne sürülebilir. "Mebde-i tahsil-i beşeriye olan sıbyan mekteplerine usul-i cedide üzerine tedrise muktedir hocalar yetişdirilmek içun Dersaadet'de Süleymaniye nam mahalde bir Darülmuallimin-i Sıbyan tesis ve küşadına ledelarz irade-i seniyye hazret-i padişahî şeref-taalluk eylemiş ve binaenaleyh mekteb-i mezburun muallimin ve hademesi tedarik olunarak emr-i küşadı icra olunmuştur. Buraya devam edeceklerden ilk yazılan 50 talebeye mektepte bulunacakları müddetçe şehri 30 kuruş maaş verileceği ve alınacakların sarf ve nahiv ve mantık ve fârisîden bir parça ders görmüş ve hesaptan dahi a'mâl-i erbaaya kadar tahsil etmiş takımdan olması iktiza-yı halden bulunduğu cihetle evsaf-ı mezkûre ile muttasıf olup mekteb-i mezbûre devam etmek talep ve arzusunda bulunanların imtihanları icra olunmak üzere hemen meclis-i maarife müracaat eylemeleri.", Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti, s. 126-127

[173] Sıbyan Darulmuallimінleri, taşrada ilk defa 1875'te Bosna, Girit ve Konya'da açıldı. *1882-1890 yılları arsında ise Sivas, Bursa, Amasya, Kastamonu, Kudüs ve Trabzon ve* Edirne'de ve diğer bazı vilayet merkezlerinde birer darulmuallimin-i sıbyanlar açılmıştır. İlk yıllarda öğretim süresi bir yıl olan bu okullar daha sonra iki yılda mezun vermişlerdir. Yeterli sayıda öğrenci potansiyeli bulunmayan bu okullarda ciddi anlamda bir nitelik sorunu yaşanıyordu. Bakınız, Duman, "Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi", s. 311

dönemi içerisinde çok sınırlı kalması da ilmiye mensuplarının *modern eğitim sisteminde* daha fazla rol almasında önemli bir etken olmuştur.[174]

İlk kız rüştiyelerin kurulmasından yaklaşık sekiz yıl sonra, 1870'de bayan öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'da bir darulmuallimat açıldı. Bu gelişme, ilmiye zümresinin eğitim sisteminin tabanına doğru çekilen fonksiyonları üzerinde belirli bir daralmaya neden oldu. Zira ilk kurulduğu dönemde, idari personel ve eğitim-öğretim kadrosu bakımından ilmiye zümresi mensupları tarafından desteklenen kız rüştiyeleri, Darülmuallimatın ilk mezunlarını vermesinden sonra tedrici olarak zümrenin kontrolünden çıkmaya başlamıştır.[175]

Hem bayan öğretmen yetiştiren tek kurum olması hem de rüştiye mektepleri üzerinde kızlara örgün eğitim veren yegâne eğitim birimi olması nedeniyle, II. Meşrutiyet'e kadar Darülmuallimatın bu niteliğinde herhangi bir değişme olmamıştır.[176]

---

[174] Tanzimat döneminde darulmualliminin müdürlüğüne sürekli olarak ilmiye zümresi mensupları tayin edildiği gibi, 1868'de açılan darülmuallimin-i sıbyanda da ilmiye mensupları müdür olarak görev aldılar. 1859-1865 yılları arasında darülmualliminin öğrenci mevcudu 20 civarında idi, bu sayının 1869'da 150, 1876'da ise 102 olduğu görülüyor. Darülmuallimin-i sıbyanın öğrenci sayısı ise 1868-1876 yılları arasında 25-30'u geçmiyordu. Geniş bilgi için bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1275-1294 yılları arası.

[175] 1873'te darulmuallimatda mevcut 39 öğrenciden 17'si mezun olmuştur. 1874'de ise 46 öğrenciden 20'si mezun olmuştur. Bakınız; Cevat, Maarif Nezareti, s. 132-133. 1873-1895 yılları arasında darulmuallimatda mezun olan öğrencilerin dağılımı şöyledir: 1289 yılı: 20; 1290 yılı: 17; 1291 yılı: 20; 1292 yılı: 8; 1293 yılı: 9; 1294 yılı: 5; 1295-1298 yılları arasında öğrenci mezun olmamıştır. 1299 yılı: 15; 1300 yılı: 11; 1301 yılı: 19; 1302 yılı: 22; 1303 yılı: 30; 1304 yılı: 23; 1305 yılı: 4; 1306 yılı: 14; 1307 yılı: 7; 1308 yılı: 17; 1309 yılı: 12; 1310 yılı: 10; 1311 yılı: 11; 1312 yılı: 15; 1313 yılı: 13 öğrenci. Söz konusu 1289-1313/1873-1895 yıllar arasında mezun olan toplam öğrenci sayısı 302'dir. Bakınız, 1313 yılı Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik-i Umumîsi, s. 55; 1316 Yılı Maarif Nezareti *Salnamesi*

[176] 1914-1915 yıllarında tüzükte gerçekleştirilen düzenleme ile üç kademeli bir eğitim sistemine geçen darulmuallimat, 5 yıl olan birinci kısımda ilkokul öğretmeni, iki yıl olan orta kısımda darulmuallimat-ı iptidaiye öğretmen ve müfettişi, yüksek kısmında ise orta ve yüksek dereceli okullara belirli alanlarda uzman öğretmen yetiştiriyordu. Bakınız; Duman, "Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi", s. 312

Tanzimat dönemi reformcularının, modern eğitim sistemine öğretmen yetiştiren organize kurumları oluşturma konusunda pek başarılı olduğu söylenemez. 1869 Maarif Nizamnamesi'ne göre, sıbyan, rüştiye ve idadi olarak üç ayrı bölümden meydana gelmesi tasarlanan İstanbul Darülmuallimini ancak 1874'de açılabildi. İdadi bölümü 1880'de kapanan Darülmuallimin, âliye şubesine tekrar 1891'de kavuşabildi. Yüksek öğrenim kurumları arasında yer alan merkezdeki Darülmualliminin öğrenci sayısında I. Meşrutiyet dönemi süresince önemli bir artış olmamıştır.[177]

1910-1911 öğretim yılında taşradaki 17 Darülmu-alliminde toplam 1518 öğrenci bulunuyordu.[178] Darülmua-lliminlerde mevcut olan 1518 öğrencinin %96'sı (1464) Müslüman, %4'ü ise Gayrimüslim idi. Bu okulların tamamında 116 eğitim-öğretim elemanı görev yapıyordu.[179]

1910-1911 öğretim yılında Darülmualliminde okuyan öğrencilerin geldikleri sosyal çevreye göre dağılımı şu şekildedir.[180]

Öğrencinin geldiği çevre	Öğrenci (N)	%'si
İlmiye zümresi	127	8
Çeşitli dini gruplar	4	0.26
Memur	263	17
Mesalik-i fenniye	14	1
Tüccar	178	12
Sanatkâr	206	14
Ziraatçı	414	27
Diğer gruplar	312	21

[177] Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia 1313 Yılı Umumi İstatistiği, s. 54; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1294-1313 yılları arası. 1895'te 125 olan Darülmuallimin öğrencisi, 1898'de 140 olarak tespit edilmiştir. Bakınız; 1313 Yılı İstatistik-i Umumisi, s. 54, Maarif Salnamesi, 1316 yılı, s. 635

[178] *Mevcut olan 1518 öğrenciye Edirne ve Bitlis Darulmuallimileri öğrencileri dâhil* değildir. Erzurum, Van, Yemen ve Basra Darulmuallimlerinden bilgi alınamamıştır. Maarif-i Umumiye Nezareti, 1328-1329 yılı istatistiği, s.12,42

[179] Maarif-i Umumîye Nezareti, 1328-1329 yılı İstatistik-i Umumîsi, s. 13, 42

[180] Maarif-i Umumiye Nezareti, 1328-1329 yılı İstatistik-i Umumîsi, s. 13

Mezun olduğu okul	Muallim	%'si
A) Darülfünun	11	8
Ulûm-ı Şer'iye	1	
Ulûm-ı Diniye	7	
Riyaziyat	1	
Tabiiyat	1	
Hukuk	0	
Tıp Fakültesi	1	
B) Mekâtib-i Aliye	49	35
Mekteb-i Harbiye	3	
Genel toplam	1518	100
Darulmuallimin-i Âliye	14	
Darulmuallimin-i Rüştiye	32	
C) Ortaöğretim Okulu	52	37
Darulmuallimin-i İbtidai	16	
Halkalı Ziraat Mektebi	4	
Mekâtib-i İdadiye	25	
Mekteb-i Rüştiye	5	
Mekâtib-i Hususîye	2	
D) Diğerleri	27	20
Dersten Mecaz	4	
Hususî tahsil gören	3	
Mekâtib-i Saire	20	
Genel Toplam	139	100

1910-1911'de taşradaki Darülmualliminler de mevcut öğretmenlerin mezun oldukları okullara göre dağılımı ise şöyledir.[181]

Seküler dünya görüşü bağlamında nicelik ve nitelik yönünde öğretmen yetiştirmede II. Meşrutiyet devrinin önemli bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. 1913 ve 1915 yıllarında tüzükte yapılan değişiklik ile Darülmualliminin yapısı yeniden düzenlenerek, yeni bölümler eklenmiştir. Bu çerçevede, başta anaokulu ve beden eğitimi olmak üzere, sanat okullarına yönelik atölye ve meslek dersleri; kız ve erkek öğretmen okulları için öğretmen yetiştiren bölümler açılmıştır.[182] Daba nitelikli öğretmen yetiştirmek üzere II. Meşrutiyet devrinde alınan bu önlemlerin sadece bir kısmı o dönemde uygulanabilmiş, fakat bunların birçoğu Cumhuriyet devrinde bayata geçirilen belli başlı görüşlerin tartışma zemini olmuştur.

Mülkiye Mektebi (1859)

18. yüzyılın sonlarında askeri alanda başlayan ve 19. yüzyılın başlarında derinleşerek devletin tüm kurumlarına yaygınlaştırılan reformların başarılı olması için yetenekli idarecilere çok fazla ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç mülkiye mektebinin açılmasında birinci derecede belirleyici olmuştur denilebilir.[183]

Tanzimat döneminin başından itibaren geleneksel Osmanlı yargıçları olan kadıların idari, adli ve beledi fonksiyonlarını üstlenmeye başlayan taşradaki belirli meslek memurlarını ve özellikle yöneticileri eğitmek üzere İstanbul'da 1859'da kurulan Mülkiye Mektebi, Osmanlı İmparatorluğunda-

[181]Maarif-i Umumîye Nezareti, 1328-1329 Yılı İstatistik-i Umumîsi, s. 14

[182]1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul darulmuallimini yeniden yapılandırma çerçevesinde 900 medrese öğrencisini sınavsız olarak almış, ancak 1909 yılında Satı Beyin müdürlük görevine getirilmesiyle bu sayı 150'ye indirilmiştir. Bu dönemde bile darülmualliminde öğrenci kaynağının önemli bir kısmının ilmiye mensupları arasında geldiği görülüyordu. Bakınız; Duman, "Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi", s. 311

[183]Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 291

ki modern askeri ve mesleki-teknik yüksek öğrenim okulları dışında, ilk sivil kurum olarak kabul edilebilir.[184]

Bu okulun iki yıllık öğretim süresi önce 3 yıla daha sonra ise 4 yıla çıkarılmıştır. Mülkiye Mektebi'nde, öğrencilere uluslararası ilişkiler, hukuk, ekonomi ve istatistik dersleri veriliyordu. Daha sonra bunlara yeni dersler ilave edilmiştir.[185]

1859'da kurulan Mülkiye Mektebi'nin Tanzimat döneminde sınırlı ölçüde etkili olduğu öne sürülebilir. Nitekim bu okuldan, 1879 yılına kadar sadece 162 Müslüman öğrenci mezun olmuştur.[186] I. Meşrutiyet dönemine kadar okulun idari, eğitim-öğretim kadrosu belirli ölçüde geleneksel eğitim sisteminden yetişen ilmiye zümresi mensuplarından oluşmuş, ders programında dini içerikli dersler de yer almıştır.[187]

1877'de, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane adıyla reforme edilen ve müfredatı yeniden düzenlenen mülkiye mektebinde öğrenci sayısı hızla artarken, geleneksel kurumlardan mezun olanların kurumdaki rolü de önceki döneme nazaran nispi olarak daralmıştır. 1895'te 415'i Müslüman, 31'i Gayrimüslim olmak üzere toplam 446 öğrenci Mülkiye Mektebinde öğrenim görüyordu.[188] 1878-1897 yılları arasında Mülkiye Mektebinde 68'i Gayrimüslim 552'i Müslüman olmak üzere toplam 620 öğrenci mezun olmuştur.[189]

---

[184] Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 140, Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 114; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 67-68

[185] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 291

[186] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 114. Açıldığı tarihten itibaren 1864 yılına kadar toplam on beş öğrencinin mezun olduğu mülkiye mektebinde 1295/1878'de altmış civarında talebe bulunduğu okul müdürü Abdurrahman Efendi'nin şu ifadelerinden anlaşılıyor: "Mektebin müddet-i tahsiliyesi beş senedir., fakat şimdiki halde iki sınıf mevcut olup talebenin mecmuu altmış iki kişiden ibarettir." Bakınız; Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 101. 1870'li yıllarda okula Fransızca dersi konmuş öğrenci sayısının yüze çıkarılması için bir de karar alınmıştı. Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 87-88

[187] Tanzimat dönemi sonuna kadar tarih ve coğrafya gibi dersler ilmiye zümresi mensupları tarafından verildiği gibi, okulun müdürlüğüne de uzun bir süre "mevali" rütbesinde olan Ahmet Hilmi adındaki bir ilmiye mensubu üstlenmişti. Bunun yanında okulda kavânin ve fetevâ-yı şerife dersleri olup, bunlara da ilmiye zümresi mensupları giriyordu. Bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye, 1278-1393 yılları arası; Ergin, Maarif, C.I-II, s. 594-600

[188] Maarif Nezareti, 1313 yılı Umumî İstatistiği, s. 54; 1316 yılı Maarif Salnamesi, s. 515

[189] Maarif Nezareti, 1313 yılı Umumî İstatistiği, s. 54-55; 1316 yılı Maarif Salnamesi, s. 515. Ayrıca 1878-1897 yılları arasında mülkiye mektebinin idadi bölümünde ise 579 öğrencinin mezun olduğunu görüyoruz. Bakınız; 1316 yılı Maarif Salnamesi, s. 515.

Abdülhamit döneminin sonlarına doğru yeni fikirlerin doğup geliştiği bir entelektüel merkez haline gelen mülkiye mektebinde Mizancı Ahmet Murat, Recaizade Mahmut Ekrem ve tarihçi Abdurrahman Şeref gibi nüfuzlu fikir adamlarıyla modern eğitimciler görev yapmıştır.[190] Mülkiye Mektebi, Darülfünun'un 1900'de kurulmasından sonra ancak 1909'da üniversitenin bünyesine katılabilmiştir.[191] 1914-1918 yılları arasında eğitim-öğretime ara veren Mülkiye Mektebi, 1936 yılında Anakara'daki kendi özel binasına taşınmıştır. Mülkiye Mektebi, Cumhuriyet döneminde Türkiye'de siyaset alanında ve devlet yönetiminde etkin rol üstlenen birçok aydının yetişmesine katkıda bulunmuştur.[192]

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1866)

1827 yılında askeri tıbbiyenin açılışına kadar Osmanlılarda tıp eğitimi veren bağımsız bir kurum bulunmuyordu. Çağdaş anlamda tıp eğitimi veren ilk kurum Mahmut II.'nin 1827'de açtığı bu askeri tıbbiye olmuştur. Osmanlılarda, bazı yüksek derecedeki medreselerde tıp dersleri veriliyordu. Bu medreselerden mezun olanlar ve kendi kendilerini yetiştirenler hastanelerde, orduda veya serbest olarak doktorluk ve cerrahlık yapıyorlardı.[193]

Sivil tıbbiye Osmanlılarda 1866 yılında açılmıştır. İlk başta askeri tıbbiye içinde eğitimini sürdüren bu okul daha sonra Haydarpaşa'daki yeni binasına taşınarak bağımsız hale gelmiştir. Sekiz yıllık eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ilk mezunlarını 1874'te vermiştir.[194]

Sivil tıbbiye 1877'den itibaren tedrici olarak gelişip sistem içindeki yerini almıştır. 1874-1897 yılları arasında tıbbiyede 936 öğrenci mezun olmuştur.[195] Mekteb-i tıbbiye-i mülkiye diye

[190] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 158, B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s.179. Mizancı Murat Bey 1912'de vefat etti, Mahmut Ekrem 1846-1913 ve Abdurrahman Şeref 1835-1925 yılları arasında yaşadı.

[191] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 158

[192] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 291

[193] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 283

[194] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 283

[195] Ticaret ve Nâfia Nezareti, 1313 Yılı Umumî İstatistiği, s. 79-81

adlandırılan sivil tıp mektebi, hem sivil doktor hem de eczacı yetiştiriyordu. Bu okul, 1908 yılında yeniden açılan Darülfünun içinde bir fakülteye dönüştürülmüştür.[196]

Hukuk mektebi

Tanzimat devriyle birlikte, Padişahın daha önce etrafındaki dar bir yönetici elit kadro ile yerine getirdiği yasama, yargı ve yürütme fonksiyonları, devlet yapısı içerisinde teşekkül etmiş olan merkezi meclislerle nispi olarak paylaşılmaya başlanmış; formel olarak Batıdaki türdeşlerine benzer yeni ceza, ticaret ve arazi kanunları çıkarılmıştır. Bununla birlikte, bu yeni dönemde ortaya çıkan kurumlarda etkin rol üstelenecek; modern eğitimli ve görece seküler hukuksal düzenlemeleri uygulayacak yeterli sayıda uzman bulunmuyordu. Geleneksel medrese eğitimi almış kadı ve naiplerin dışında formel hukuk eğitimi almış teknik personele büyük gereksinim duyuluyordu. Hukuk mektebi büyük ölçüde bu ihtiyaçtan doğmuştur denilebilir.[197]

1860'lı yıllardan itibaren teşekkül etmeye başlayan Nizamiye Mahkemeleri'ne nitelikli yargıç ve diğer kamu görevlisi yetiştirmek üzere, 1870'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezaretinde verilen derslerle hukuk mektebinin tesisi için ilk girişim başlatılmış oluyordu.[198]

Modern hukuk eğitimi ile ilgili ikinci teşebbüs, 1874 yılında Galatasaray Sultanisi'nde bir hukuk mektebi ya da şubesinin açılması olmuştur. 1876'da dâhili nizamnamesi hazırlanarak müfredatı düzenlenen bu ilk örgün hukuk eğitim kurumunun eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. Bu okul, 1880'de tamamlanarak açılan, 1881 yılında faaliyete geçen ve sürekli olarak örgün hukuk eğitiminin verildiği Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'nin kurulmasıyla kapanmıştır.[199]

[196] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 283

[197] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 292

[198] Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de tesis edilen nizamat ve kavanîn dershanesinde 3 R 1287/3 Temmuz 1870'den itibaren usul-i kanun, kanun ve nizâmat dersleri verilmeye başladı. Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti, s. 116-118, 128-129. Bakınız; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa" içinde: İslam Ansiklopedisi, M.E. B. (Eskişehir Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi), C. 3, s. 116

[199] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 292

Abdülhamit döneminde etkinlik kazanan modern hukuk eğitimi nedeniyle[200], klasik eğitim sistemi içindeki kurumlardan mezun olan kadıların Nizamiye mahkemelerindeki rolü tedrici olarak daralmıştır. 1895-1896'da Hukuk Mektebinde 334'ü Müslüman, 38'i Gayrimüslim olmak üzere toplam 372 öğrenci bulunuyordu. 1885-1897 yılları arasında Hukuk Mektebinden mezun olan 502 öğrencinin nizamiye mahkemelerinde görev aldığını kabul edersek, geleneksel eğitim kurumlardan eğitim gören kadıların yargı alanındaki etkinliğinde ortaya çıkan daralmanın I. Meşrutiyetten itibaren çok daha hızlı olduğu söylenebilir.[201]

Hukuk Mektebi, 1909 yılında Darülfünun'a bağlanarak modern bir fakülteye dönüştürülmüştür. Diğer yandan, hukuk bilincini geliştirmek, taşradaki nitelikli hukukçu personel açığına katkıda bulunmak üzere 1907'de Konya, Selanik ve Bağdat'ta üç yeni hukuk mektebi açılmıştır.[202]

20. yüzyılın başında hukuk mekteplerindeki öğrenci sayısında büyük bir artış olmuştur. Darülfünun Hukuk Fakültesinde 2848, Konya Hukuk Mektebinde 122, Bağdat Hukuk Mektebinde ise 244 öğrenci ile toplam sayı 3208'e yükselmiştir. Bu öğrencilerin %76'sı (2429) Müslüman, % 24'ü (769) Gayrimüslim idi.[203] Böylece, Osmanlı toplumunda modern hukuk eğitimi uzun çabalar ve yavaş ilerleyen değişiklikler sonucunda mümkün olmuştur denilebilir.

Askeri-teknik eğitim kurumları

Tanzimat dönemi öncesinde teşekkül etmeye başlayan askeri yüksek öğrenim okullarına 1839'dan itibaren başlatılan modern eğitim sistemindeki sivil orta öğrenim kurumları istenilen kalite ve nitelikte öğrenci hazırlayamadı. Bu nedenle, 19. yüzyılın

---

[200] Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 163-168; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", İslam Ansiklopedisi, C. 3, s. 117 - 118

[201] Ticaret ve Nâfia Nezareti, 1313 Yılı Umumî İstatistiği, s. 54-55. Bu yıllar arasında mezun olan 502 öğrencinin %24'ü (122 öğrenci) Gayrimüslim iken, %76'sı (380 öğrenci) Müslüman'dı. *Mukayese için bakınız; Maarif-i Umumîye Nezareti Salnamesi, 1316 yılı, s.* 579-602

[202] Maarif, İA[2], C.V, s. 905; Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 292

[203] Dört hukuk mektebinde okuyan toplam 769 Gayrimüslim öğrenciden 340'ı Rum, 324'ü Ermeni, 73'ü Musevi, 30'u ise farklı etnik gruptan ve geri kalan 22'si ise ecnebi kökenli idi. Maarif-i Umumîye Nezareti, 1328-1329 Yılı İhsâiyat Mecmuası, s. 41

ortalarından itibaren harbiye, tıbbiye, kara ve deniz mühendis mekteplerine öğrenci hazırlamak üzere orta öğrenim düzeyinde yeni askeri okullar açılmaya başladı.

Orta öğretim seviyesinde, sivil okulların yerine getiremediği ihtiyaçları karşılamak üzere 1845'ten itibaren Bağdat, Erzurum ve Saray Bosna gibi belirli bölgelerde askeri idadiler açıldı. Başta İstanbul ve çevresinde olmak üzere imparatorluğun muhtelif vilayetlerinde kurulan ilk askeri rüştiyeler 1875'te eğitim-öğretime başladı.[204]

Askeri alandaki eğitim reformlarına baktığımızda, eğitim kurumlarının önce mesleki- teknik yüksek öğrenim kademesinde, sonra idadi ve rüştiye mekteplerinin kurulmasıyla orta öğrenim düzeyinde yaygınlaşıp geliştiği söylenebilir.

19. yüzyılın sonlarına doğru, 1895-1896'da altısı İstanbul'da olmak üzere, imparatorluğun muhtelif vilayetlerinde bulunan 29 askeri rüştiyede toplam 8247 öğrenci eğitim görüyordu. Aynı dönemde orta öğrenim seviyesinde eğitim veren 9 askeri idadide 3957 öğrenci bulunuyordu, askeri yüksek okullarda ise 15351 öğrenci mevcuttu.[205]

Dini-mesleki eğitim kurumları

Tanzimat döneminde medreselerin reorganize edilmesi konusunda herhangi bir girişim olmamıştır. Fakat medrese talebeleri, hatta geçmişte medrese eğitimi almış birçok kişi, toplumda yeni okullara karşı ilginin artmasına paralel olarak, modern eğitim sistemindeki mesleki okullara yönelmişlerdir.

Tanzimat sonrasında ortaya çıkan fonksiyonel farklılaşma uzman eleman ihtiyacını arttırmış; bu nedenle klasik dini yüksek öğrenim kurumları olan medreseler bünyesinde de

[204] Ergin, Maarif, C.I-II, s. 365-367, 501-507; Salname-i Devlet-i Aliyye, 1269-1292 yılları arası

[205] Bu öğrencilerden 15328'i Müslüman, 11'i Yahudi, 10'u Rum, 2'si Ermeni idi. Bakınız; Ticaret ve Nâfia Nezâreti 1313 Yılı, Umumî İstatistiği, s. 74-75

organize mesleki okullar açma zarureti hâsıl olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Tanzimat'tan sonra teşekkül etmeye başlayan modern yargı sisteminde görev alacak nitelikli kadılar yetiştirme düşüncesi, klasik dönemdeki benzerlerinden farklı bir meslek okulu açılmasını gündeme getirmiştir. Bu amaçla, Şeybülislam Mehmet Arif Efendi döneminde, İstanbul'da 1859 yılında "Muallimhane-i Nüvvab" adıyla organize bir kurum açılmıştır. Dini-mesleki eğitim veren bu okulda mezun olanların birçoğu, şer'i olanlara nazaran seküler Nizamiye mahkemelerinde görev almışlardır. Bu okul, aynı zamanda, Osmanlı örgün eğitim sisteminde formel hukuk eğitimi veren ilk kuruluş olmuştur.

Modern eğitim sistemindeki gelişmelerle mukayese edildiği zaman, dini eğitim kurumlarındaki bu reorganizasyon sınırlı ölçüde başarılı olmuştur. Modern eğitim sistemindeki okulların sayısındaki gelişmeye nazaran, dini eğitim kurumlarında herhangi bir ilerleme olmamıştır. Ancak, farklı nedenlere bağlı olarak, dini eğitim kurumlarının öğrenci sayısında, özellikle medreselerde, 19. yüzyılın ikinci yarısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Nitekim 1792 yılı başında İstanbul'daki 179 medresede 2797 öğrenci bulunurken[206], bu sayı 1895-1896'da 177 medrese ile 7148'e yükselmiştir.[207] Dolayısıyla, 19. yüzyılın sonunda geleneksel dini eğitim kurumları geniş bir öğrenci kitlesini kontrolü altında bulundurmayı sürdürmüştür. Yüzyılın sonlarında, İstanbul'da 8 Mekteb-i Âli, 2 Mekteb-i İdadi, 17'si erkek, 12'si kız 29 rüştiyeden teşekkül eden sivil modern eğitim kurumlarında toplam 7753 öğrenci eğitim görüyordu.[208]

---

[206] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi (A.DVN): 829

[207] Dersaadet ve Bilad-ı Selase Nüfus-u Umumisine Mahsus İstatistik Cetveli, 1301 Rumi (1895-1896), s. 39-45

[208] Sekiz mekteb-i âli'de 2610, iki adet idadi okulunda 367, 17 erkek rüştiyesinde 2753 ve 12 kız rüştiyesinde 2023 öğrenci bulunuyordu. Bakınız; Maarif-i Umumiye Nezareti 1310-1311 yılı İstatistiği, s. 5

Modern eğitim sisteminin taşrada daha geç ve yavaş gelişmesi nedeniyle, klasik eğitim sistemindeki kurumlar taşrada merkeze nazaran daha geç ve yavaş bir nüfuz daralmasına uğramışlardır. 19. yüzyılın sonunda, hukuk, mülkiye, tıbbiye, darülmuallimin, darulmuallimat, sanayi-i nefise, ziraat ve ticaret mektepleri gibi mesleki-teknik eğitim kurumları ile sultani, idadi ve rüştiyeler gibi orta öğretim kurumlarından oluşan modern eğitim sistemindeki **493 okulda** toplam **40,677 öğrenci** eğitim görüyordu.[209] Buna karşılık, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Bağdat ve Cezayir-i Bahr-i Sefid gibi taşradaki belirli merkezlerdeki **934 medresede 27,391 talebe** mevcut idi.[210] Bu sayıya İstanbul medreselerindeki talebeler de eklendiğinde, geleneksel dini eğitim kurumlarındaki öğrenci sayısının modern eğitim sistemindeki öğrenci sayısına yaklaştığı görülür. Bu rakamlar, ilmiye zümresinin, eğitim alanında, taşradaki nüfuzunu Osmanlı devletinin sonlarına kadar nispeten muhafaza ettiğini ortaya koymaktadır.

Diğer meslek okulları

Tanzimat döneminden itibaren orta öğretim ve yüksek öğrenim düzeyinde açılan modern mesleki-teknik okullar I.Meşrutiyetten sonra geliştirilerek yaygınlaştırılmıştır. Bir kısmı kısa ömürlü olsa bile, bu kategorideki okullar genel olarak modern eğitim sisteminin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamışlardır. Bunlar arasında yukarıda söz edilen hukuk, sivil tıbbiye, mülkiye dışında, güzel sanatlar, maliye, sivil mühendis, baytar, polis ve gümrük okulları gibi modern eğitim kurumlarını saymak mümkündür.

Sanayi mektebi, 1870'li yılların ikinci yarısından sonra gelişip sistem içinde yer edinmeye başlamıştır. 1874-1897 yılları arasında Mekteb-i Sanayi-i Nefise'de 552 öğrenci mezun

[209] Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia 1313 yılı İstatistiği, s. 54
[210] 1316 yılı Maarif-i Umumiye Nezareti Salnamesi

olmuştur. Veteriner okulunda ise 1891-1896 yılları arasında 40 öğrenci diploma almış; Halkalı Ziraat mektebi ise aynı dönemde 39 mezun vermiştir.[211] Diğer taraftan denizcilikle ilgili modern okullar çok daha sonra ve yavaş bir şekilde gelişmişlerdir. Nitekim 1896'da Bahriye Mektebinde 429, Kaptan Ticaret Mektebinde 107, Menşe-i Küttab'da 20, Bahriye Rüştiyesinde 203 ve Haddehane'de 975 olmak üzere toplam 1734 öğrenci bulunuyordu. 1876-1896 yılları arasında bu okullarda toplam 1858 öğrenci mezun olmuştur.[212]

Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar

Tanzimat dönemi, bütün Osmanlı tebasının eşitliği ilkesini benimseyen 1839 Hatt-ı Hümayunu ile başladı. 1856 Islahat Fermanı da eşitlik prensibini teyit etmekte idi, fakat Gayrimüslim azınlıkların çocukları Harbiye ve Tıbbiye gibi askeri sahadaki bir kaç okul müstesna, diğer umumi okullara henüz kabul edilmiyordu. Osmanlı toplumunda Müslüman halk ile Gayrimüslimleri bütünleştirmek için yönetimin Tanzimat döneminden itibaren ciddi girişimlerde bulunmuş olduğu söylenebilir. Bu dönemde, Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında entegrasyonu sağlayacak en önemli araçlardan birinin eğitim olduğu kabul edilmişti. 1869 Maarif Nizamnamesi, rüştiye ve idadilerde öğrencilerin karışık halde okuması yanında Gayrimüslimlerin ayrı okul açmasına da imkân tanımıştır.

1860'larda İstanbul'da bulunan toplam 454 sıbyan mektebinin %38'i, 33000 öğrencinin ise %49'u Gayrimüslimlere mensuptu. Bunlar arasında en yüksek oranın Rumlara ait olduğu söylenebilir.[213] 1878'de İstanbul'da sadece Rumlara ait 105

[211] Ticaret ve Nâfia Nezareti 1313 Yılı Umumî İstatistiği, s. 54-60. 1316 Yılı Maarif Nezareti Salnamesi

[212] Ticaret ve Nâfia Nezareti, 1313 Yılı Umumî İstatistiği, s. 79-81

[213] Rum okulları toplam sıbyan mekteplerinin %17'sini, azınlık okullarının (174 okuldan) %44'ünü (77) oluşturmaktadır. Rum öğrencilerin toplam sıbyan mektebi öğrencileri arasındaki oranı %20 iken, bu oran azınlık okullarında %40'a yükselmektedir. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1280 yılı. Ayrıntılı bilgi için 1275-1297 yılları arasındaki Devlet Salnameleri'ne bakılabilir.

okulda 15,000 öğrenci mevcuttu.[214] Gayrimüslim okulları arasında ikinci sırada Ermeniler geliyordu.[215]

1896'da Osmanlı İmparatorluğundaki Gayrimüslimlere ait 5982 ibtidai mektepte 8025 öğretmen 313.089 öğrenciye eğitim veriyordu. Aynı dönemde 76359 öğrenci ve 2274 öğretmeni ile 687 rüştiye olduğu gibi, 70 idadide 584 öğretmen ve 10720 öğrenci bulunuyordu. Bu okulların tamamı imparatorluğun muhtelif vilayetlerine dağılmış durumdaydı.[216] Osmanlı imparatorluğundaki temel eğitim okullarının %17'sini, rüştiyelerin %58'ini, idadilerin ise %37'sini Gayrimüslim okulları oluşturuyordu.[217]

Diğer taraftan misyonerler tarafından finanse edilen yabancı okullar, Tanzimat döneminde ve özellikle 1. Meşrutiyetten itibaren büyük ölçüde gelişmiştir. Bu okulların 246'sı temel eğitim alanında 728 öğretmen ile 16679 öğrenciye eğitim veriyordu. Rüştiye seviyesinde 74 okul'da 551 öğretmen ve 6557 öğrenci bulunurken; idadi derecesinde 464 öğretmen ve 8315 öğrenci ile 63 okul faaliyet gösteriyordu. Yabancı okullar arasında, Amerikalı misyonerlerin desteklediği okullar ilk sırayı (131) almaktadır. Bunu 127 okulla Fransızlar, 60 okulla İngilizler, 22 okulla Almanlar ve yine 22 okulla İtalyanlar, 11 okulla Avusturyalılar, 7 okulla Rusyalı misyonerler izliyordu. Böylece, 1900'lü yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğundaki 383 misyoner okulunda toplam 31,541 öğrenci eğitim görüyordu.[218]

1869'da Osmanlı imparatorluğunda 36,278 okulda 134,8520 öğrenci bulunuyordu. Devlet okulları imparatorluktaki okulların %80'ni oluştururken, bu okullarda

---

[214] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 140

[215] 1866'da 33'ü erkek, 40'ı kız olmak üzere toplam 73 Ermeni mektebinde 6172 öğrenci bulunuyordu. Findley, , Ottoman Civil Officialdom, s. 140. Karşılaştırmak için bakınız; Salname-i Devlet-i Aliyye, 1275-1297. 1896'da sıbyan, rüştiye ve idadilerin Gayrimüslim azınlıklara göre dağılımı için bakınız; Ticaret ve Nâfia Nezarett 1313 Yılı Umumî İstatistiği, s. 82

[216] Ticaret ve Nâfia Nezareti 1313 yılı Umumî İstatistiği, s. 82-83

[217] Ticaret ve Nâfia Nezareti 1313 yılı Umumî İstatistiği, s. 53, 82-83

[218] Ticaret ve Nâfia Nezareti 1313 yılı Umumî İstatistiği, s. 82-87

öğrenim gören öğrencinin toplam sayı içindeki oranı %68'dir. Gayrimüslimlere ve misyonerlere ait kurumların toplam okul sayısı içindeki oranı %20 iken, bu okullar toplam öğrenci sayısının %2'sine eğitim vermektedirler.[219]

Darulfünun

Modern eğitim sistemini tamamlayan son halka, uzun fasılalarla gündeme gelen birkaç teşebbüsten sonra 20. yüzyıla girerken açılabilen ilk Osmanlı Darülfünunudur. Tanzimat döneminde hazırlanan ilk eğitim reformu tasarısı olan 1845'teki teşebbüste, çeşitli engeller nedeniyle Darülfünunu açma imkânı olmadı. 1863-1864 yılları arasında Darülfünun binasında umuma açık olarak verilen konferanslar bu alanda önemli bir gelişme kabul edilemez.[220]

1869 Maarif Nizamnamesinde öngörülen Darülfünun 1870'de resmen açıldı, fakat kısa bir süre sonra kapandı. Sözü edilen bu ilk Darülfünun'un müdürlüğüne, geleneksel eğitim kurumu medreseden mezun bir ilmiye zümresi mensubu olup, Avrupa'da eğitim görmüş olan Hoca Tahsin Efendi getirilmiş; yaklaşık 450 civarındaki ilk öğrencilerin büyük çoğunluğu da eski medrese talebelerinden oluşmuştur.[221]

Öğretim kadrosu ve ders kitaplarının eksikliği yanında yüksek öğrenim düzeyinde eğitim görecek yeterli sayıda nitelikli öğrenci olmadığından bu ilk Darülfünun iki yıl sonra kapanmıştır. Bu dönemde Darülfünun'dan öğrenci mezun olup olmadığı bilinmemektedir.[222]

Nihayet, uzun hazırlıklardan sonra Müslüman dünyasının ilk modern üniversitesi olan Darülfünun 1900'de resmen açılmıştır.[223] Önce, edebiyat, fen ve din bilimleri olmak üzere

---

[219] Ticaret ve Nâfia Nezareti 1313 yılı Umumî İstatistiği, s. 53, 86-87

[220] Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 78-81

[221] Cevat, Maarif-i Umumîye Nezareti, s. 13-114; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 232, Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 293

[222] Talebe Rehberi, s. 34; Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 249

[223] Talebe Rehberi, s. 34; Davision, Reform in the Ottoman Empire, s. 249

üç şube ya da *fakülte şeklinde tanzim* edilen Darulfünun bünyesine II. Meşrutiyet'ten sonra *hukuk fakültesi, diş* ve eczacılık bölümleriyle tıp fakültesi de katılmıştır.[224]

Darülfünun ilk önce erkek öğrencilere yönelik olarak açılmıştır. Ancak kadınların da ilgi göstermesi nedeniyle, ilk başta kadınlara yönelik konferanslar düzenlenmiş, ardından kadınlara özel sınıflar açılmıştır. Bir süre sonra ise, kız ve erkek öğrencilere karma eğitim verilmeye başlanmıştır. 1919 yılında gerçekleştirilen bir düzenleme ile Darülfünun'a özerklik tanınmıştır.[225]

---

[224] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 293
[225] Yolalıcı, Eğitim ve Öğretim Kurumları, s. 293

SONUÇ YERİNE

14-16. yüzyıllarda oluşan ve geleneksel-klasik diye adlandırılan Osmanlı eğitim kurumlarının niteliği 19. yüzyılın başlarına kadar ciddi anlamda bir değişikliğe uğramamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek hızlanan değişmelerle, sisteme eklemlenen birçok yeni unsurla eğitimin geleneksel-klasik diye vasıflandırılan kimliği ortadan kalkmıştır. Aksine, eğitim sistemi birbiriyle ilintili farklı unsurlarla desteklenen yeni ve farklı bir büviyet kazanmaya başladı.

Osmanlı eğitim sisteminin geleneksel-klasik hüviyetinin oluşmasında Osmanlının pratik-yararcı yaklaşımı, akılcılığı ve yönetim anlayışı kadar Doğu'nun dinsel ve kültürel değerleri belirleyici unsurdurlar. 19. yüzyıl başlarından itibaren "rüşeym" halinde bulunan, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde teşekkül eden eğitim sisteminin yeni ve farklı kimliğine aynı şekilde pratik-yararcı sorun çözücülüğü yanında, Batı norm ve değerleri, rasyonel, metodik-şüpheci ve seküler yaklaşım giderek artan oranda eklemlenen unsurlar olmuşlardır.

14-16. yüzyıllarda teşekkül edip yaygınlaşan geleneksel Osmanlı eğitim sistemi kapsayıcı bir özelliğe sahipti. İslam uygarlığının mirasçısı olan Osmanlı devleti, ihata edici fonksiyonlarına uygun düşecek şekilde, geniş bir coğrafyadaki beşeri sermayeyi cezp edici bir nitelik taşımıştır. İlk dönem Osmanlı yönetimi ve siyasi elit, onların etrafına kümelenen ve "*think-tank*" fonksiyonu üstlenen eğitim-öğretim kadrosu, metodik düşüncc sistemi, yönetimi ve halkı gözeten eğitim-öğretim yöntemleri, sosyal ve iktisadi örgütlenme açısından devraldığı mirası egemen olduğu Akdeniz, Hazardan Karadeniz'e farklı bölgelerdeki insan kaynaklarıyla zenginleştirmiştir. Bu nedenle, devletin kuruluş ve teşekkül aşamasında yeni koşullara uyum sağlayıcı, dışa açık ve gelişmeci, farklılıkları özümseyici ve benimseyici bir eğitim sistemi oluşturulması hedeflenmiştir denilebilir.

Kalite ve verimlik açısından eğitim kurumlarının zirvede olduğu 15-16. yüzyıllar aynı zamanda geleneksel eğitim sisteminin, kurumlar arası etkinliğinin, toplumdaki rol ve fonksiyonlarının tedricen gerilemeye başladığı bir döneme tekabül etmektedir. Genel olarak sistemin üstünlüğünün sağlamış olduğu güvene dayalı kendinden eminlik, askeri ve idari-siyasi kadrolarda rakipsiz oldukları inancını pekiştirdiği gibi, eğitim-öğretim kurumlarında da akıl yürütmenin yerini dogmatizm almaya başlamış; bu da sistemin aktörlerinin Batı'da meydana gelen değişmelcri anlayıp kavramalarını önlemiştir.

Dolayısıyla, 17-19. yüzyıllar arasında eğitim sisteminde ortaya çıkan tablo birleşik kaplar teorisine benzemcktedir. Genel olarak sistemin parçalarında meydana gelen değişmelere paralel ve diğerlerinde meydana gelen değişmelerle eş zamanlı olarak eğitim kurumları içe kapanmış, sistem grup içi ve gruplar arası çatışmalara sahne olmuştur.

Geleneksel-klasik sistemin yetersizliğini giderek daha yakından müşahede eden grup içinden ve grup dışından birçok uzman, eğitim kurumlarının yenilenmesini önermiş, ancak dönüşümün hangi yöntemle ve ne şekilde sağlanacağı

konusunda mutabakat sağlayamamışlardır. Tartışmalarla geçen uzun yıllardan sonra, devletin diğer kurumlarla birlikte eğitim sisteminin güçlendirilmesinin zorunlu olduğu kanasına varılmıştır. Tekil kurumların ve sistemin bütününün güçlü olmasını geçmişte arayanlar olduğu gibi, Batıyı işaret edenler de olmuştur.

İmparatorluğun kendi içindeki koşullar kadar dışarıdaki ilişkiler de değişmiş olduğu için, kurumların revize edilmesiyle geçmişteki parlak günlere dönüşün mümkün olmayacağı anlaşılmış; ancak Batıdaki kurumsal yapının kısa sürede aktarılmasında istenen başarı sağlanamamış, hatta da ciddi zorluklarla karşılaşılmıştır. Bu nedenle, sistemin bütünü, bu arada eğitim kurumları parça parça ve tedricen ve inkıtalara uğrayarak modernize edilmiş ve yeni yapı oluşturulmak istenmiştir. 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlatılan eğitim sahasında modernizasyon girişimleri 1839'de ilan edilen Tanzimat dönemine kadar askeri-teknik alanla sınırlı kalmıştır.

Tanzimat öncesi dönemden başlayarak askeri-teknik okullarda Batılı uzman ve teknik personel görevlendirilmesi, aynı şekilde uzman personel yetiştirmek üzere giderek artan sayıda ve farklı sektörlerde daha gelişmiş Avrupa ülkelerine öğrenci gönderilmesi, geleneksel kurumların dışında modern-seküler eğitim birimleri oluşturulmasına önayak olmuştur. Bu aynı zamanda, Batının metodik çalışma sistemi, yöntemi, bilgi birikimi ve örgün eğitime yönelik kurumsal yapıların Osmanlıya aktarılmasında birinci derecede etkili olmuştur. Buna bir de, konuya ilişkin temel Batı eserlerinin Türkçeye kazandırılması eklenince, eğitim sistemindeki değişim ve dönüşüm giderek daha hızla gerçekleşmeye başlamıştır. Dışarıdan eklemlenen tüm bu unsurlar, eğitim sistemin klasik hüviyetinin değişmesine neden olmuştur.

Bir taraftan yurtdışındaki modern-seküler eğitim *kurumlarında eğitim görenler ve diğer yandan yurtiçinde* gelişmeye başlayan benzeri kurumlarda mezun olanlar ve bunların oluşturmayı başardığı yeni kurumsal yapılar, hem geleneksel eğitim sisteminin kurumlarına olan ilgiyi azaltmış

hem de bu sistemde *yetişmiş insan kaynaklarına* olan talep ve ihtiyacı azaltmıştır. Dolayısıyla, Tanzimat devrinde ve Meşrutiyet döneminde ıslahat, reorganizasyon ve reform adıyla gerçekleştirilen faaliyetler geleneksel eğitim sistemi, kurumları ve bu sistemin ürünlerinin "devlet" içindeki rol ve fonksiyonlarını daraltmıştır. İttihat ve Terakki dönemi ile Cumhuriyet devri, bütün değerler manzumesiyle birlikte klasik eğitim sisteminin tarihe mal olmasını hızlandırmıştır.

Gerek klasik-geleneksel kurumlarıyla, gerekse Tanzimat sonrasında öncekilerin yerine ikame edilen modern-seküler olanlarıyla Osmanlı eğitim sisteminin belirleyici karakteristiği birey odaklı değil, aksine toplum ve devlet odaklı olmasıdır. Bu nedenle, hem 14-16. yüzyıllarda teşekkül eden ve 17-19. yüzyıllarda istihaleye uğrayan klasik-geleneksel eğitim sisteminin hem de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren embriyo halinde olan, Tanzimat devrinde teşekkül ederek Meşrutiyet dönemlerinde gelişmesini sürdüren modern eğitim sistemi devlet ve toplum yapısındaki değişmelere paralel olarak şekillenmiştir.

Reform çağının Tanzimat öncesi döneminde askeri ve mesleki-teknik eğitim alanında başlatılan sınırlı düzeydeki girişimler bir yana, klasik Osmanlı sistemindeki geleneksel eğitim kurumlarında herhangi bir değişme olmadığı görülür. Modern eğitim sistemini teşekkül ettirmek üzere ilk ciddi ve sürekli girişimler Mahmut II. döneminde hazırlanmış; modern eğitim kurumlarını geliştirilerek bütün imparatorluğa yaygınlaştırılması ise daha çok Tanzimat reformcularının ısrarlı çaba ve gayretleri sonucu meydana gelmiştir.

Reform çağının Tanzimat öncesi döneminde ortaya çıkan gelişmeler geleneksel eğitim sistemi, kurumları ve belirleyici aktörleri ilmiye zümresi mensuplarının rol ve fonksiyonlarında belirgin bir daralmaya yol açmamıştır. Ancak modern kurumların yaygınlaşması, uzmanlaşmanın derinleşmesi ve dolayısıyla modern eğitim sisteminin teşekkül etmesi sonucunda geleneksel-klasik kurumlar ile bu

kurumlardaki insan kaynaklarının rol ve fonksiyonları Tanzimat sonrasında büyük ölçüde zayıflamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda, sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi fikri ilk defa Mahmut II. döneminde gündeme getirilmiş; 1840'dan sonra modern eğitimin geliştirilip yaygınlaştırılması için yeni bir girişim başlatılmış fakat temel eğitim okullarının sorumluluğu 20. yüzyılın başlarına kadar şeyhülislam makamının denetiminde geleneksel-dini eğitim kurumlarından mezun olanların nüfuz alanı içerisinde kalmıştır. Temel eğitim kurumları, 1916'da şeyhülislam makamından ayrılıp Maarif Nezaretine bağlanmıştır. Bununla birlikte, Tanzimat devrinde, özellikle II. Abdülhamit'in yönetimde bulunduğu I. Meşrutiyet döneminden itibaren 1916 yılına kadar geçen sürede temel eğitim kurumlarının sayıca arttırılması, kalitesinin yükseltilmesi ve bu okullara öğretmen yetiştiren kurumların nicelik ve nitelik açısından geliştirilmesi konusunda önemli bir başarı sağlanmıştır.[226]

Tanzimat dönemi başında, reform girişimleri dışında tutularak birer organize kurum haline dönüştürülemeyen sıbyan mekteplerinin modern askeri ve mesleki-teknik yüksek öğrenime talebe hazırlaması mümkün değildi. Tanzimat dönemi yöneticileri klasik Osmanlı sistemindeki geleneksel kurumların ve bu kurumlarda eğitim almış olanların eğitimdeki nüfuz alanlarına açıkça müdahalede bulunmadılar. Aksine modern eğitim sisteminin oluşturulması sürecinde, belirli bir bölümüne karar ve icra organlarında görev vererek, onlardan faydalanmayı, en azından negatif tutum sergilemelerini önleyerek, yeni sistemin oluşmasına katkı sağlamalarını tercih ettiler.

Nitelikli eğitim-öğretim elemanı, uygun vasıfta öğrenci bulma sorunu ve bina eksikliği, ders kitaplarının hazırlanmasında ortaya çıkan güçlüğün kısmen giderilmesiyle, 1860'larda modern eğitim sistemindeki okulların sayısında

[226] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 132

belirli bir artış ortaya çıkmıştır. Yönetim, Tanzimat dönemi sonuna kadar rüştiyeleri geliştirip yaygınlaştırmakta görece başarılı olmuştur. İmparatorluk genelinde 1859 yılında 48 olan rüştiye mekteplerinin sayısı 1869'da 144'e, 1875'te ise 394'e yükselmiştir. Öğrenci sayısı ise 1859'da 3520 iken, 1875'te 21276'ya ulaşmıştır.[227] Bununla birlikte, ortaöğrenim düzeyindeki okullar ağı yeterli ölçüde geliştirilememiştir. 1869 reform tasarısında açılması benimsenen idadiler sadece teoride kalmıştır. 1876'da yalnız İstanbul'da bir idadi bulunuyordu, Galatasaray Sultanisi ise Tanzimat dönemindeki mevcut tek sultani idi.

Giderek tüm kurumlara yaygınlaşan ve toplumun her kesimine etki yapan Tanzimat devri reformlarıyla birlikte, bürokrasi gelişmiş ve devletin gücü nispi olarak artmaya başlamıştır. İstihdam edilen kamu personeli sayısı hızla çoğalmış, bürokraside görev alacak personeli eğitmek üzere organize kurumlara olan ihtiyaç daha da artmıştır. Tanzimat reformcuları, merkez ve taşrada artan nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak üzere bir taraftan temele yönelip, Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mekteb-i Maarif-i Edebiye gibi okulları geliştirip rüştiyeleri yaygınlaştırmışlar; diğer taraftan askeri ve mesleki-teknik yüksek öğrenim kurumlarını reorganize edip geliştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca tıp, eczacılık, ziraat, sanayi, güzel sanatlar, sağlık ve güvenlik, idare-yönetim ve din hizmetleri alanlarında organize meslek okulları açmışlar, üniversite kurmak için ilk girişimleri başlatmışlardır.

Klasik-geleneksel eğitim sisteminden farklı olarak, modern eğitim sisteminde kadınların eğitimine de yer verilmiştir. Tanzimat döneminde ortaya çıkan önemli gelişmelerden biri kız öğrencilerin eğitimi için ilk organize kurumların açılmış olmasıdır. Geleneksel Osmanlı sisteminde kız öğrencilerin sıbyan mekteplerinden sonra eğitim gördükleri

[227] Salname-i Devlet-i Aliye, 1276-1293 yılları arası

herhangi bir kurum bulunmuyordu. Tanzimat dönemi başında açılan ilk rüştiyelerde karma eğitim yapılamadı. 1862'de ilk kız rüştiye mektebi İstanbul'da açıldı. Bayan öğretmen yetiştiren Darülmuallimat ve kız sanayi mektepleri de bu dönemde gerçekleşti. Bu okulların açılmasını müteakiben, kadınlar da eğitim-öğretim faaliyetlerinde ilk kez düzenli bir şekilde görev alarak toplum içinde belirli mesleklere girmeye başladılar. Böylece, toplumdaki cinsiyetçi rol anlayışı birdenbire değişmese de, geleneksel olandan bir kırılma meydana gelmiş oluyordu.

Öğretmenlerin merkezi yönetim tarafından denetlenmesi fikri ilk defa Mahmut II. dönemine gündeme getirilmiş fakat modern anlamda öğretmen yetiştirmek üzere Tanzimat öncesi dönemde herbangi bir reform teşebbüsü olmamıştır. Tanzimat öncesi dönemde medrese mezunları öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir. Öğretmen yetiştiren ilk organize kurumlar Tanzimat döneminde açılmıştır. Rüştiyelere öğretmen yetiştiren ilk organize kurum olan Darülmuallimin İstanbul'da 1848'de, bayan öğretmen yetiştiren ilk Darülmuallimat ise 1870'de eğitim-öğretime başladı. 1908'de imparatorluk genelinde toplam 33 öğretmen yetiştiren kurum bulunuyordu.[218]

Tanzimat sonrası dönemde modern eğitim sisteminin geliştirilmesinde karşılaşılan güçlüklerden biri yeterli sayıda nitelikli yönetici ve eğitim-öğretim elemanı bulunmaması idi. Bu sahadaki personel ihtiyacını gidermek için organize yeni kurumların açılması ve yaygınlaştırılması önemli bir sorun olmuştur.

Tanzimat dönemi reformcularından Reşid, Âli ve Fuad Paşalar 1846'den itibaren bütün eğitim sistemini reorganize etmek üzere hazırladıkları reform girişimlerini genelde geleneksel sistemden yetişenlerin katkılarıyla şekillendirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, 1847'den itibaren açılmaya

[218] Maarif, İA², C.V, s. 904

başlayan rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere, İstanbul'da 1848'de kurulan ilk Darülmualliminin müdürlüğüne bir ilmiye zümresi mensubunun atandığı görülmektedir. Ayrıca, okuldaki muallimlerin ve talebelerin büyük çoğunluğu da medrese kökenlilerden oluşuyordu. Öğretmen yetiştirme programındaki nüfuzunu Tanzimat döneminde nispeten muhafaza eden klasik-geleneksel eğitim kurumlarından mezun olan ilmiye zümresi mensupları, I. Meşrutiyet'ten itibaren bu alandaki fonksiyonlarını daha hızlı bir şekilde kaybetmişlerdir.[229]

I. Meşrutiyet dönemi başlarında modern eğitim sistemini 1850'deki durumuyla mukayese edildiğinde büyük bir reorganizasyon ve dönüşümün gerçekleşmekte olduğu görülür. Temel eğitimden üniversiteye kadar modern eğitim sistemi en azından fikri olarak teşekkül etmiş durumda idi. Tanzimat dönemi sonunda modern eğitim sistemi nispeten yaygınlaşmış; bir dereceye kadar nitelik ve kalite bakımından farklı kurumlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca, devlet eğitimde daha çok rol almaya ve sorumluluk üstlenmeye başlamıştır. Askeri ve mesleki eğitim-öğrenim kurumları ile sivil okulların müfredatı modernize edilmiş; basım-yayım tekniklerinin gelişmesi ve matbaanın merkez ve taşrada yaygınlaşması basılı kitap sayısını hızla yükseltmiş; gazete, dergi ve benzeri basılı matbuatın daha ucuza geniş halk kesimlerine ulaşmasına olanak sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler, klasik-geleneksel eğitim kurumu medreseleri iyice sisteminin kenarına doğru itmiştir.

---

229 Darülmualliminin açılışı için bakınız; Takvim-i Vekâyi (TV), No: 327(23 Ra. 1264). Cevdet Paşa, öğretmen yetiştiren kurumların açılmasını, potansiyel öğrenci kaynaklarını ve kendisine görev verilmesini şöyle açıklamaktadır: "Ol esnada mekâtib-i rüştiyeye hoca yetiştirmek üzere Fatih civarında bir de darulmuallimin mektebi küşâd olunmuş ve buraya talebe-i ulûmdan hayli zatlar şakird sıfatıyla alınmış ve bunlara şehriye otuzar kuruş maaş tahsis kılınmış idi. Lakin usul-i tahsil pek de matlûb derecede olmayıp, bunun ilerlemesi için himmet-i mahsûsaya mütevakkıf idi." "Ve altmış altı senesi Şevvalinin beşinde(13.08.1850) uhde-i fakire darulmuallimin müdürlüğü inzâmıyle Meclis-i Maarif-i Umumîye azalığı tevcih buyrulmuştur." Cevdet, Tezakir, No:40, s. 38-39, 41

Eğitim alanındaki reform girişimleri ilmiye zümresi mensuplarının eğitim sistemindeki rolünü, nispeten daha geç ve yavaş olmakla birlikte, önemli olmaktan çıkarmıştır. Hayrullah Efendi, Arif Hikmet Beyefendi, Hoca Tahsin ve Ahmet Cevdet Paşa gibi modern eğitim sistemine katkıda bulunan az sayıdaki ilmiye zümresi mensuplarının idari ve siyasi karar organlarında görev almaları devlet otoritesinin geleneksel olarak ilmiye zümresinin kontrolünde bulunan alanlara daha fazla nüfuz etmesine katkıda bulunmuştur.[230]

19. yüzyıl boyunca ve özellikle Tanzimat'tan itibaren başlatılan eğitim alanındaki reform girişimleri nispeten başarılı sonuçlar vermiştir. Toplumda okuma yazma oranının düşük olması; modern eğitimin toplumun bütün kesimlerince kısa sürede benimsenmemesi; Müslümanlar arasındaki kültürel farklılaşmalar; Gayrimüslim grupların çeşitliliği; kaynak yetersizliği; yeni fikir ve düşünceleri kitap halinde neşretme ve toplumun çeşitli kesimlerine ulaştırmada karşılaşılan güçlükler eğitim alanındaki reform girişimlerinin başarısını sınırlandırmıştır.[231]

Bütün bu zorlukları idrak eden Tanzimat reformcuları, ilk başta klasik-geleneksel sistemden yetişen yetenekli ilmiye zümresi mensuplarına belirli görevler vererek veya fonksiyonlar yükleyerek onların modern sistemin teşekkülüne ve meşrulaştırılmasına katkıda bulunmalarını sağlamışlardır. Daha sonra, modern eğitim sistemindeki kurumların gelişmesine paralel olarak geleneksel kurumdan yetişenler tedricen sistemin kenarına doğru itilmişlerdir.

Özlüce ifade etmek gerekirse; toplumsal tarih açısından bakıldığında, modernleşme projesinin son 300 yıllık süreçte belirleyici olduğu söylenebilir. Osmanlı yöneticileri, yenilgilerin artması sonucunda Batı karşısında kendi güçlerinin sınırını bilerek, Batı'daki teknik gelişmeleri ülkeye

---

[230] Chambers, Ottoman Ulema, s. 41

[231] Findley, Ottoman Civil Officialdom, s. 143

aktararak eski gücüne kavuşmayı düşünür. Bu proje, Batı'nın etki seliyle ortaya çıkmış, Batı kaynaklı bir projedir. Modernleşme projesinin iç dinamiklerle olan ilişkisi de bugün bütün yönleriyle araştırılıp aydınlatılamamıştır denilebilir.

Modernleşme süreci, ilk başta askeri-teknik eğitim alanında başlatılır. Batının bilgi birikimi, askeri ve eğitim kurumları başta olmak üzere birçok unsurun adaptasyonunda kısmen başarı sağlanmış olsa bile, Osmanlı İmparatorluğu parçalanmaktan kurtulamaz.

Günümüz Türkiye'si, he ne kadar "Cumhuriyet Devrimi" üzerine inşa edilmiş olsa bile, özellikle toplumsal örgütlenme, eğitim, kültür, değerler manzumesi ve devlet yapısı açısından Osmanlı mirasının önemli bir bölümünü devralmıştır. O mirasın olumlu ya da olumsuz birçok özelliği Cumhuriyet devrinin ilerleyen yıllarında da devam ettirilmiştir.

Cumhuriyet devri başında hâkim olan düşünce, Batı teknolojisinin alınmasının yeterli olmayacağı yönündedir. Ekonomik, kültürel, eğitim ve benzeri alanlarda drastik nitelikteki dönüşümlerle modernleşmenin gerçekleştirilmesi gerektiği görüşü ağırlık kazanır. Bu amaçla, ilk adım olarak toplumsal yapının dönüştürülmesine girişilir. Ancak, toplumsal örgütlenmenin Doğu dünya görüşüne ve değerlerine özgü niteliklere sahip olması, öteden beri sürdürülen köklü devlet geleneği istenilen dönüşümün "devlet" adı verilen siyasi aygıttan bağımsız şekillenmesine izin vermez. Dolayısıyla dönüşüm devlet eliyle, onun yönlendirmesiyle, onun sınırları içinde ve öncelikleri çerçevesinde gerçekleştirilir.

Modernleşme sürecinde, ortaya konulan ilk ve önemli işlerden biri, gelişimin önünde engel oluşturduğu düşünülen din kurumunun diğer kurumlar üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak olmuştur. Dinin, dini-geleneksel değerlerin bilim, eğitim ve ekonomi gibi birçok kurumu kapsayan belirleyici ve etkileyici rolünü sınırlandırmayı veya ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir.

Cumhuriyet devri yönetici elitleri gelişmenin sadece teknolojik ilerlemeyle gerçekleşmeyeceğini bildiklerinden,

hukuk sisteminden kültür anlayışına, yazı tarzından giyim kuşama kadar devletin ve toplumsal yaşamın bütününü etkileyecek drastik dönüşüme başvurmak suretiyle, kendi açılarından Batı tarzı bir aydınlanma projesi ortaya koymuşlardır. Gerçekleştirilenlerin drastik olması, dönüşümün üstten alta doğru yapılması toplumda ciddi huzursuzluklara yol açmıştır.

Osmanlı yöneticileri, Batı'dan etkilendikleri kadar, içinde yaşadıkları toplumun ve bütün geleneksel-klasik sistemden kopmadan tedrici bir dönüşümü benimsemiş olduklarından Cumhuriyet devri siyasi aktörlerine nazaran daha az tepkiyle karşılaşmışlardır.

KAYNAKÇA

ABDULLAH, Tatarcık, Selim-i Salis Devrinde Nizam-ı Devlet Hakkında Mütalaat, TOEM, VII, sayı: 41 (İstanbul 1916), s.257-284; VII, sayı: 42, s.321-346; VIII, sayı: 43, s.15-34.

ADIVAR, Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1982, 4. baskı

ADIVAR, Adnan, Tarih Boyunca İlim ve Din, İstanbul 1969

AKKUTAY, Ülker, "*Osmanlı Eğitim Sisteminde Enderun Mektebi*", içinde: **Osmanlı** (Editör: Güler Eren), (Ankara 1999), C. 5,

ANTEL, S. Celal, "Tanzimat Maarifi", Tanzimat I, İstanbul 1940, s.444-462

BAB-I ALİ Nezaret-i Umur-ı Dâhiliye, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, Ba-irade-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahî İcra olunan Tahrir-i Sabık Yoklaması Mucibince Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Mevcud Nüfusun İstatistik Cetvelidir. İstanbul, 1302/1886-7

BALTACI, Cahid, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976

BALTACI, Cahit, 2002, "*Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim*", içinde: **Türkler**, (Editör: H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), C. 11

BARKAN, Ö.L., "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, II, Ankara, 1942, s.279-386

BARKAN, Ö.L., "Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri I, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM) C.II, sayı: 1-2, 1940-1941, *s.20-59*, 214-247

BARKAN, Ö.L., 954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Osmanlı Bütçesi, İ.Ü.İ.F.M., 19(1957-58), s. 219-276

BARKAN, Ö.L., Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları, Belgeler C.I. Ayrı Basım (Temmuz 1964) s.235-263

BARKAN, Ö.L., Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları, İ.Ü. İktisat Fakültesi

Mecmuası, C.XXIII, sayı:1-2, (İstanbul 1963), s.239-378
BARKAN, Ö.L., H. 933-34 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XV sayı: 1-4
BARKAN, Ö.L., H. 933-934 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örnekleri, İ.Ü.İ.F.M, 15 (1933-54) s. 251-329
BARKAN, Ö.L., İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri, 953 (1546) Tarihli, İstanbul 1970
BARKAN, Ö.L., Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II, (Ayrı Basım)
BAYSAL, Jale, Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar, İstanbul 1968
BAYSUN, M. Cavit, Osmanlı Devri Medreseleri, İA[2]. VIII, s. 71-77
BERKES, Niyazi, İlk Türk Matbaa Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği, Belleten, C.XXVI/104 (1962), s.715-737
BERKES, Niyazi, The Developpment of Secülarism in Turkey, Montreal, 1964
BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978
BİLL, J.A., The Military and Modernization in the Middle East Contemporary Politics 2, (1969-1970) s. 41-62
BULLİET, R. W., The Shaikh Al-Islam and the Evolution of Islamic Society, SI, 35 (1972)
CEVAD, Mahmud, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul (h. 1339)
CEVDET, Ahmet Paşa, Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid, I-XII, İstanbul 1309/1891-1892
CEVDET, Ahmet Paşa, Tezakir, 112, 1330, 2139, 40. Tetimme, (4 cilt) Yayınlayan Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986
CHAMBERS, R.L., The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim, Ahmet Cevdet Pasha, IJES 4 (1973) pp. 440-464
CİHAN, Ahmet, 1999, "*Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat*", içinde: **Osmanlı**, Cilt V, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları

CİHAN, Ahmet, 2000, "*XVIII. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Medreseleri*", içinde: **Osmanlı Özel Sayısı II**, Ekonomi ve Toplum, (Yeni Türkiye Yayınları) Yıl 6, Sayı 32 (Mart-Nisan)
CİHAN, Ahmet, 2004, Reform Çağında Osmanlı Uleması, İstanbul, Birey
DANİŞMENT, İ.Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.I-V, İst. 1971-1972
DAVİON, R.H., "The Question of Fuat Paşa's Political Testament", s.119-136, Belleten. XXIII (1959)
DAVİSİON, Roderich H., Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton. 1963. University Press, XIII, s.479
DAVİSON, R.H., "Westernized Education in Ottoman Turkey", The Middle East Journal (Summer, 1961) s.289-301
DEVEREUX, Robert, The First Ottoman Constitutional Period (Baltimore, 1963)
DEVLET-İ OSMANİYE Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia İstatistik-i Umumi İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyenin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi, İstanbul, Alem Matbaası, 1316
DÜSTUR, I. tertip, C.I-IV, İstanbul 1289-1335/1872-1917
DÜSTUR, II. tertip, 12. Cilt, İstanbul 1329/1927 (1911-1927)
ENGELHARD, Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı (1825-1882), Mütercim, Ali Reşad, İstanbul 1328
ERGİN, 0. Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul 1330-1335
ERGİN, 0.Nuri., İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, C.I-V, İstanbul 1977
ERGİN, Mustafa, Medreseler (Başlangıçtan Fatih Zamanına Kadar), DICF Pedagoji Böl. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1975
ERSOY, Osman, Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler, Ankara 1959
ES'AD MEHMET (Kolağası), Mır'at-ı Mekteb-i Harbiye. İstanbul (1310/1892-93) s.828
ES'AD MEHMET, Tarih-i Es'ad Efendi (Vekayiname-i

Es'ad), C.I-II, İstanbul *Üniversitesi Eski Eserler Ktp.*, TY.No:6002, TY:6003, TY:6004, TY: 6005
ES'AD, Sahaflar Şeyhizade Mehmet, Üss-i Zafer, 2. baskı, 1293
FAROGHI, Süreyya, Social Mobility Among the Ottoman Ulema ih the Late Sixteenth Century, IJMES (1973) pp.204-218
FİNDLEY, C. V., Madjlis al-Shüra, İA². C.V. s.1082-1086
FİNDLEY, C.V., The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry UMES. 3 (1972), 99, s.388-416
FİNDLEY, C.Vaughn, Bureauctaric Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1792-1922. Princeton, (1980)
FİNDLEY, C.Vaughn, Ottoman Civil Officialdom. Princeton,(1989)
FLEİSCHER, C., Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600) Princeton, 1986
GELİŞLİ, Yücel, 2002, "*Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri* (Kuruluşu, gelişimi ve dönüşümü)", içinde: **Türkler**, (Editör: H.C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), C. 15
GENCER, A.İ., "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi sayı:31 (1977) s.301-316
GERÇEK, Selim Nüzhet, Türk Gazeteciliği, 1831-1931, İstanbul
GERÇEK, Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı I: Müteferrika Matbaası, İstanbul 1939
HEYD, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernizationl in the Time of Selim III and Mahmut II", Scripta Hierosolymitana, IX; Studies in Islamic History and Civilization, Uriel Heyd, Jerusalem, 1961
HEYD, Uriel, Studies in the Ottoman Criminal Law, Edited by V.L. Menage. Oxford, 1973
HIZLI, Mefail, 1999, "*Osmanlı Sıbyan Mektepleri*", içinde:

Osmanlı, (Editör: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 1999), C. 5,

HZKOWİTZ, N., Eighteenth Century Ottoman Realities. SI, 116 (1962) pp. 73-94

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, *35* Nisan 1987

İLMİYE SALNAMESİ, İstanbul, 1334 (1916)

İMBER, Colin, The Ottoman Empire (1300-1489) The İsis Press, İstanbul 1990

İNALCIK, Halil, 1975, The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600, London

İNALCIK, Halil, 1988, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli", Turcica, 20, 251-275

İNALCIK, Halil, Hicri 835 tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid, TTK, Ankara 1954

İNALCIK, Halil, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Belleten TTK, C.28 s.112 Ekim 1964

İNALCIK, Halil, Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler. Belleten TTK, C.28 s.112. Ekim 1964

İSKİT, Server R., Türkiye'de Matbuat Rejimleri, İstanbul 1939

JENNİNGS, R. C., "Kadi, Court, and Legal Procedure in l7th Century Ottoman Kayseri", Studia lslamica, XXXXVIII, pp.133-172

JENNİNGS, R. C., "Limitations of the Judical Powers of the Kadi in l7th Century Ottoman Kayseri", Studia Islamica. L. pp.151-184

KARAL, E. Z., Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları, 1789-1808, TTK. Ankara, 1988

KARAL, E. Ziya, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831. Ankara 1943. s. 216. T.C. Başvekalet İstatistik *Umum Müdürlüğü Neşriyatı*

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C.V-VIII, (5. baskı), TKK., Ankara, 1988

KARPAT, Kemal H., The Land Regime, Social Structure, and

Modemization in the Middle East, ed. by N. R, Polk and R. L. Chambers, 1968. s. 69-90

KARPAT, Kemal H., The Transformation of the Ottoman State 1789-1809, IJMES, 34(1972) pp. 243-281

KOÇER, Hasan Ali, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, M.E.B. İstanbul 1991

KODAMAN, Bayram, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK, Ankara 1988

KURAN, Abdullah, Anadolu Medreseleri, Ankara 1969

KUSHNER, David, 1987, The Place of The Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform 1839-1918, Turcica, XIX, pp. 51-74

KUSHNER, David, The Place of The Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform 1839-1918, Turcica, XIX (1987) pp. 51-74

KÜTÜKOĞLU, M.S., 1869'da Faal İstanbul Medrescleri, İstanbul 1977

KÜTÜKOĞLU, M.S., Darü'l-Hilafati'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri, İstanbul 1978, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII/1-2 (1978)

LEVY, Avigdor, "The Ottoman Ulema and The Military Reforms of Sultan Mahmut II", Asian and African Studies, 7 (1971), s. 13-39

LEVY, Avigdor, The Officcr Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army 1826-39. İJMES 2(1971) pp. 21-39

LEWİS, B., Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, 3. baskı. TTK. Ankara, 1988

LÜTFİ, Ahmed, Tarih-i Lütfi. C.VIII, İstanbul 1290-1328

LÜTFİ, Ahmet, Mir'at-ı Adalet, İstanbul 1304

MAARİF NEZARETİ SALNAMESİ; 1316-1317 (1898-1900)

MAARİF-İ UMUMİYE NEZARET-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiye'nin ve Dersaadet'de Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphaneler İstatistiki 1310-1311 Sene-i Dersiye-i Maliyesine Mahsustur.

MAARİF-İ UMUMİYE NEZARETİ İhsaiyat Kalemi, 1329-1330 Senesine Mahsus Maarjf-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası. Matbaa-i Amire, 1336.
MAARİF-İ UMUMİYE NEZARETİ İhsaiyat Kalemi, Nezarete Merbut Mekatib-i Umumiye ile Mekatib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüphane-i Umumiyenin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır. Darülhılafetü'l-aliyye, 1334.
MAHMUT CELA1EDDİN PAŞA, Mir'at-ı Hakikat, İstanbul 1326
MAHMUT CEVAT, İbn-ü Şeyh Nafi, Maarif- Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraat, İstanbul 1338
MARDİN, Şerif. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
MARSOT, A.Lütfi Al-Sayyid, The Political And Economic Functions of the Ulema The 18th. Century, JESHO, XVI, Leiden 1973
MEHMED ESAD, Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul 1310
MEHMED ESAD., Mir'at-ı Mühendishne-i Beriye-yi Hümayun, İstanbul 1312
MUSTAFA NURİ PAŞA, Netayicü'l-Vukuat, Sadeleştiren: Prof. Dr. Neşet Çağatay, C.I-IV, 2.baskı, TTK., Ankara, 1987.
MYSTAKİDİS, B.A., Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matba'a ve Bunun Neşriyatı, TOEM, Sayı 5, İstanbul 1326.
OKUMUŞ, Ejder, Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, İnsan Yayınları, (İstanbul 1999)
ORTAYLI, İlber, Osmanlı Kadı'sının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine, Amme İdaresi Dergisi, C.9, s.1, Mart 1976
ORTAYLI, İlber, Osmanlı Kadısı, Tarihi, Temeli ve Yargı Görevi, AUSBFD., C.XXX, Sayı 1-4. Mart-Aralık 1975, s.117-128
ORTAYLI, İlber, Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Ankara 1974
PORTER, Sir James, Turkey: Its History and Progress. C.I-II.

London, 1854.
REPP, R.C., The Origins and Development of the office of Shaikh al-İslam in the Ottoman Empire
REPP, Richard C., Some Observation on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy, Scholars, Saints and Sufis (Müslim Religious İnstitutions in the Middle East Since *1500)*, Edited by Nikki R. Keddie, University of California Press, Berkeley Los Angeles and London, s.17-32
REPP, Richard C., The Müfti of İstanbul A Study in the Development of the Otoman Learned Hierarchy, London(1986).
RIZA TAHSİN, Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye, İstanbul 1328, Kader Matbaası
RİCHARD, L.Chambers, "*The Ottoman Ulema and the Tanzimat*", Nikki R.Keddie (ed), Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions Since 1500, (Berkeley, Los Angeles and London, 1972), pp 34-46.
SALNAME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE; 1263-1328 (1846-1910) yılları arasındaki farklı sayılar incelenmiştir.
SAMİ, Arpaeminizade Mustafa, Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi, İstanbul, 1784.
SHAW, S.J., Selim III and the Ottoman Navy, Turcica, I(1969), pp.212-241.
SHAW, S.J., The Established Ottoman Army Corps Under S. Selim III (1789-1807), Der Islam, XL, (1965), pp.142-84.
SHAW, S.J., The Nizam-ı Cedid Army Under Sultan Selim III. 1789-1807, Orients 18-19 (1965-1966), pp. 168-184.
SHAW, S.J., The Origines of Ottoman Military Reform: The Nizam-i Cedid Army of Sultan Selim III, The Journal of Modern History (JMH), XXXVII / 3 *(1965), ss.* 291-306.
SHAW, S.J., The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: On Introduction to Provincial Councils 1839-1876, Near Eastern Round Table 1967-68, ed. by. R.Boyly Winder, pp.53-142.
SHAW, Stanford. J., History of the Ottoman Empire and

Modern Turkey, vols. 1 and 2, Cambridge University Press. 1976,1977.
SHAW, Stanford.J., Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III. 1789-1807., Harvard University Press. 1971.
SÖZEN, Metin, Anadolu Medreseleri, I-II, İstanbul 1970-72.
SUNGU, İhsan, Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi, Tarih Vesikaları, 1(1941), Sayı: 212-225.
SÜLEYMAN, Şamdanizade, Müri'üt-Teva.rih, İstanbul 1338(1919-1920), C.I.
ŞANİZADE, Mehmed Ataullah, Tarih, C.IV, İstanbul, h.1290.
TAKVİM-İ VEKÂYİ; 1831-1876 yılları arasındaki muhtelif sayılar.
TEKİNDAĞ, Şehabeddin, Medrese Devri, Cumhuriyetin *50.* Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1975
TEKİNDAĞ, Şehabeddin, Medrese Dönemi, İ.Ü. 50.Yıl Armağanı, İstanbul 1973.
UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK.,Ankara, 1988.
UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, TKK., Ankara, 1984.
UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1988.
UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Tarihi, I-IV, TTK. Ankara, 1988.
ÜLKEN, H.Ziya. İslam'da Akademi ve Medreseler, Eğitim Hareketleri Dergisi, Ankara 1961.
ÜNVER, Süheyl. Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, İstanbul 1946.
VASIF, Ahmed, Mesatniu'l-Asar ve Hakayıkü'l-ahbar, C.I-II, İstanbul, 1219 (1804).
VİLAYET SALNAMELERİ; 1291-1300 (1874-75/ 1882-83) yılları arasındaki değişik vilayetlere ait salnameler.
VUCINICH, Wayne S., The Ottoman Empire, İts Record and Legacy, London, 1965.
YALTKAYA, Şerafeddin., Tanzimattan Evvel ve Sonra

Medreseler, Tanzimat-I, İstanbul, 1940.

YOLALICI, M. Emim, 1999, "*XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Kurumları*", içinde: **Osmanlı** (Editör: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 1999), C. 5

ZİLFİ, Madeline C., Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century, JESHO, XXVI, (1983), pp.318-364.

ZİLFİ, Madeline C., The Politics of Pietiy: The Ottoman Ulema in the Post-classical Age (1600-1800), Chicago, (1988)

OSMANLI'DA EĞİTİM

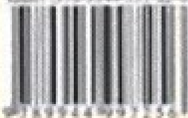
AHMET CİHAN

Bu çalışma, Osmanlı eğitim sisteminin, "klasik" kimliğini kazandığı 14-16. yüzyıllar ile dışarıdan katılan unsurlarla yeni ve farklı bir hüviyete büründüğü 17-19. yüzyıllar arasında geçirmiş olduğu istihaleyi konu edinmektedir.

Öncelikle, çok fazla ayrıntıya girmeden ve bir bütünlük arz edecek şekilde, ilk kurulduğu evreden itibaren Osmanlı eğitim sistemi ve bu sistemin temel unsurları takdim edilmektedir. Osmanlı toplum yapısının şekillenmesinde, kurumların üretimi ve yeniden üretimi sürecinde, İmparatorluğun bütünü ile onu meydana getiren parçaları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde bugün "aydın" diye vasıflandırabileceğimiz Osmanlı entelektüeli ile onun yaratıcı öğesi olan geleneksel eğitim kurumlarının üstlenmiş oldukları rol irdelenmektedir.

ISBN 978-9944-997-25-6

3F